ING. ARH. ALIJA BEJTIĆ

POVIJEST I UMJETNOST FOČE NA DRINI

UVOD

Negdje u minulim vjekovima bio je u Foči jedan istočnjački putnik i tom prilikom zapisao u predvorju fočanske džamije Aladže dvostih na perzijskom jeziku u ovome značenju: M n o g o s a m p u t o v a o i u m n o g e g r a d o v e d o h o d i o , a l i m j e s t o , k a o š t o j e o v o , j o š n i s a m v i d i o . To je estetski sud starijeg doba o gradu Foči kao cjelini i o pojedinim sastavnim jedinicama toga grada. Taj će sud dobrim dijelom i danas potvrditi svaki obrazovaniji putnik koji makar jednom dođe u Foču i upozna prirodne i historijske značajke grada. Tu specifičnost Foče čini, prije svega, slikoviti kraj, u kojem se grad razvio, a potom i oni brojni spomenici prošlih vremena, koji opet sa svoje strane gradu daju zaseban biljeg.

Foča se razvila u središtu jednog plodnog i bogatog kraja Gornjeg Podrinja, na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore i u neposrednoj blizini šumovite i (neprohodne planine Zelengore, na čijim višim dijelovima buja stočarstvo, i koja, zajedno sa poznatim klisurama rijeke Sutjeske, predstavlja u turističkom pogledu atrakciju prvoga reda. Grad se plasirao na prosječnoj nadmorskoj visini od 385 m upravo na ušću rijeke Ćehotine u Drinu, na bregovitom terenu, koji se na svima stranama ogledava u tim dvjema rijekama. Osnovne i najvažnije prirodne elemente u specifičnoj likovnoj fizionomiji grada čine okolna brda, koja se gotovo u zatvorenom krugu nadovezuju izravno na gradsko tlo, zatim rijeka Drina i Ćehotina, od kojih prva oplakuje, a druga opet raščlanjuje cjelinu naselja, i, zasebno, bujna vegetacija, kojom obiluje cio kraj i koja se u neprekinutom i prirodnom slijedu uvlači i u samo naselje. Upravo ta vegetacija varoš pretvara u zeleni ćilim-grad, koji je u općoj urbanističkoj kompoziciji pun skladnih kontrasta i koji se baš po tome izdvaja iz reda ostalih naših gradova.

Mjesto, na kojem leži Foča i gdje Drina upravo izbija iz gorskih kanjona, gravitaciono je središte širokog područja poljodjelske i stočarske okoline i prirodno stjecište puteva s više strana. Otud je to mjesto već po samom geografskom položaju bilo od prirode predestinirano za naselje, a ono se upravo tu i razvilo i dostiglo visok stepen i u privrednom i u kulturnom pogledu. Nastanjenost uže okoline Foče možemo pratiti još od prethisto-

Foča — pogled s južne strane.

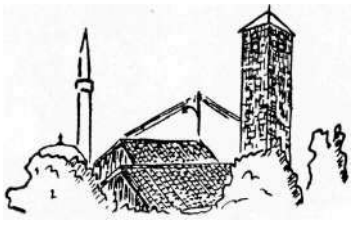
rijskog doba, a samo gradsko naselje od srednjega vijeka. Foča već u srednjem vijeku, nalazeći se na frekventnom karavanskom drumu, koji je povezivao unutrašnjost Balkanskog poluotoka s jadranskom obalom, vodi živahan trgovački promet s Dubrovnikom, a u kasnijim vremenima, u tursko doba postaje i političko središte Hercegovine i izrasta u jak trgovački i obrtnički grad, koji se takmičio s najjačim privrednim centrima Balkana. U turskome periodu, upravo u prva dva stoljeća turskog gospodstva u Foči, grad je u svome općem razvoju dostigao vrhunac, a u likovnom vidu potpuno poprimio obilježja izrazitog orijentalnog grada, koja su se, manje-više, očuvala tu sve do naših dana. Uporedo s jačanjem turske vlasti u zemlji i razvojem ekonomike u samome gradu, izgrađeno je tu u toku turskog feudalizma na stotine istaknutih arhitektonskih objekata, koji ukazuju na svoje doba zasebnim jezikom, jezikom oblika, a upravo ti objekti dali su onaj drugi, građevni biljeg u specifičnom izrazu Foče. Uz arhitekturu tu su se u isto doba razvile i brojne vrste obrta, po kojima Foča bješe nadaleko poznata, a između njih posebno je značajna zanatska umjetnost u metalu, kosti, drvetu i kamenu, koja je tu doživjela visok cvat. Rijetke umjetničke izrađevine, koje su se do danas očuvale, ukazuju na više zanatsko znanje i profinjene misli fočanskih majstora.

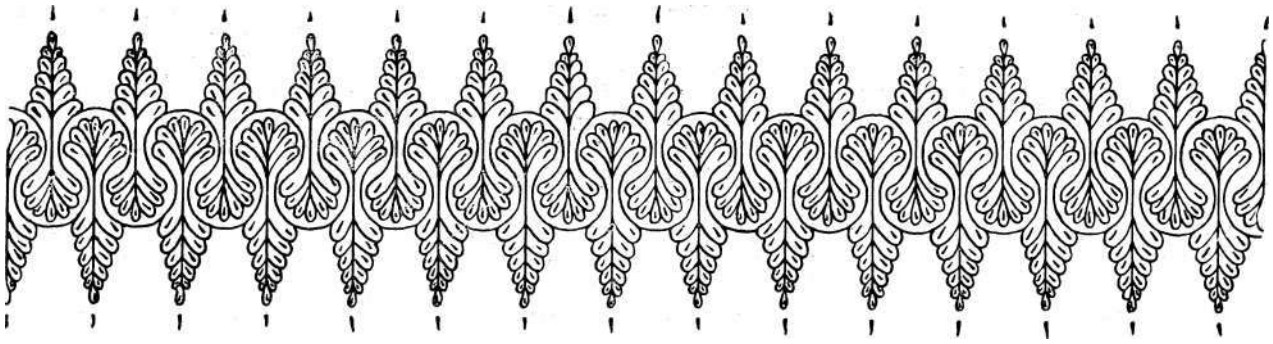
Stari obrti Foče već su gotovo svi potpuno iščezli uslijed izmijenjenih produktivnih i životnih uslova, ali se sve do danas održao tu velik broj građevnih spomenika, koji rese grad na cijelom području i u zornoj slici prikazuju život Foče u proteklim vremenima. Dodamo li tim monumentima još petnaestak objekata-spomenika iz Narodnooslobodilačke borbe, onda s pravom Foču možemo nazvati musee en plein air — muzejem pod vedrim nebom. U tome bogatom muzeju svi ostaci prošlosti imaju za nauku podjednaku važnost: jedni kao dokumenti svoga vremena, a drugi i kao djela trajne umjetničke vrijednosti.

Razumjeti tu bogatu kulturnu baštinu prošlosti istodobno znači početi je voljeti i čuvati. Stoga upravo i jest zadatak ovoga rada, da unese izvjesno svjetlo u kulturno-historijsku, urbanističku, arhitektonsku i obrtničku problematiku stare Foče, kako bi se, nakon toga, mogli što bolje nadnijeti nad pojedine spomenike, shvatiti ih i odrediti im historijsku i umjetničku vrijednost. Ovdje se najvećim dijelom obrađuju razvoj i spomenici Foče u turskom periodu, a to je i razumljivo, jer najveći dio očuvanih spomenika potječe iz toga doba, ali se ista visina pažnje poklanja i srednjovjekovnim spomenicima, o kojim su se sačuvali bilo kakvi podaci.

Foča je u posljednje vrijeme, pred drugi svjetski rat bila zabačena kasaba s oko pet hiljada stanovnika. Počela se nešto pridizati otvorenjem željezničke pruge Ustiprača-Foča god. 1939., a jači zamah u modernoj izgradnji otpočeo je tu tek prije nekoliko godina. Pored objekata savremene arhitekture, koji niču u središtu grada, tu već radi i jedna tvornica namještaja, a u neposrednoj okolini i tvornica lesonit-ploča, jedna od najvećih u zemlji, i Foča ima uvjete i izglede da se razvije u središte jače drvne industrije. A industrijalizacija svugdje nosi u sebi neminovnu opasnost potiskivanja baš starih naselja i njihovih historijskih spomenika, pa tako i starina u Foči, pogotovo ako urbanisti i druge osobe, kojima je povjeren budući lik Foče, ne budu shvatili i pravilno ocijenili postojeće kulturno naslijeđe. Stoga je drugi zadatak ovoga rada to, da se što više pomogne i u tome pogledu, da bi se pravilno riješili pojedini kompleksi grada i okolina vrijednih spomenika.

Ova razmatranja kulturno-historijske problematike Foče i njene bliže okoline temelje se jednim dijelom na arhivalnoj građi i publiciranim naučnim prilozima, a drugim, mnogo većim, na prikupljanju građe i proučavanju spomenika na samome terenu. Ta terenska ispitivanja, koja su dala dragocjene rezultate, vršio sam u dva maha, u ljetnim mjesecima god. 1949. i 1953., a u istom vremenu napravio sam i sve tehničke snimke i skice u ovome radu. U proučavanju bogate i složene građe na terenu pomogli su me materijalnom pomoću Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu i Narodni odbor fočanskog sreza, te i ovim putem i jednoj i drugoj ustanovi izražavam zahvalnost. Podjednako sam zahvalan i brojnim Fočacima, osobito onim starijim, i muslimanima i pravoslavnim, koji su pokazali susretljivost prema mome radu te mi otvarali vrata svojih kuća sa zanimljivom ponutricom, iznosili preda me umjetničke izrađevine fočanskih obrtnika i davali brojne druge podatke o skorijoj prošlosti Foče. Broj takvih osoba je velik, i mjesto isticanja svih tih imena, oni će sigurno osjećati veću draž kad u ovome radu naiđu na podatke, koje su sami dali i time doprinijeli, da se sačuvaju za pokoljenja koja dolaze.

I

KULTURNO-HISTORIJSKE PRILIKE GRADA I OKOLINE

Pristupajući analizi kulturno-historijske geneze Foče i njene bliže okoline valja najprije pobliže razmotriti važne pristupinice gradu, koje su davale osnovni impuls ekonomici i općem razvoju mjesta otkad ono postoji, a na koje ću se češće i pozivati kroz cio ovaj rad.

Među svima putevima, koji su povezivali Foču sa zaleđem i dalekim krajevima, svakako je kroz čitavu prošlost bila najglavnija i najfrekventnija karavanska magistrala, t. zv. Dubrovački drum (Via Ragusa, Via Ragusina, Via Drina i, rjeđe, Via Bosna), koji je preko Foče povezivao dalmatinsku obalu, u prvome redu Dubrovnik s rudarskim i drugim privrednim središtima Bosne i Srbije. Na tome drumu, kojim se sve do pada Dubrovačke republike odvijao u obadva smjera vrlo jak trgovački promet i kojim je zračila zapadnjačka kultura u unutrašnjost Balkana, Foča je u prvo vrijeme bila prirodna i vrlo važna stanica, gdje su se smjenjivale karavane pri prenosu robe iz Dubrovnika i prema Dubrovniku, a kasnije, već u četrnaestom stoljeću, ona je, kako ćemo kasnije pokazati, već i privredno središte na tome putu, gdje putuju karavane s robom iz Dubrovnika kao u svoje krajnje odredište. Taj drum, vodeći iz Dubrovnika prema Trebinju, Koritama i Cernici prolazio je dugim klancem između Zelengore i Magli-a, spuštao se dolinom rijeke Sutjeske, udarao kroz mjesto Tjentište, koje je i dobilo ime baš po tome, što su tu srednjovjekovne kiridžije ili ponosnici razapinjali šatore i konačili (lat. tenda = šator), potom izbijao na obalu Drine i prelazio na desnu stranu na današnjem Brodu više Foče, koji opet nosi ime po tome, što su tu putnici, dok nije bilo mosta, Drinu brodili skelom. Put je dalje vodio nizvodno samom obalom do današnjih Tabaka, a tu se odvajao od obale i desnom stranom preko Gornjega Polja izbijao u samo središte Foče. Tu, u samom gradu račvao se taj drum u dva podjednako važna kraka. Jedan je vodio dalje dolinom Drine prema današnjoj Ustikolini, Goraždu i istočnoj Bosni, a iz samoga naselja izlazio je na dva mjesta brodeći opet Drinu skelom: pod današnjim Spilama i u Donjem Polju, na mjestu današnjeg mosta. Kad nije uopće bilo mosta na Brodu, a i kasnije, kad je most tu bio porušen, pod Spilama su prilazili Foči putnici također i iz krajeva prema Dubrovniku. Drugi pak kraj Dubrovačkog druma iz središta Foče vodio je, prelazeći na desnu obalu Ćehotine, u istočnom pravcu današnjim seoskim putem kroz Kunjenoviće, Han Sohu, Slatinu, Brahe te dalje prema Čajniču, Pljevljima i u Srbiju.

Od lokalnih puteva, koji su gravitirali Foči, dva su vodila s dvije strane rijeke Ćehotine iz širokih poljodjelskih i stočarskih područja Čelebića i Vikoča, sve od Pljevalja. Treći, također važan lokalni drum vodio je iz područja gornjeg toka rijeke Neretve preko Uloga i Kalinovika, izbijajući na Brodu na Dubrovački drum. U središnju pak Bosnu vodila su dva, isto tako važna puta, koja su se kod Ustikoline odvajala od Dubrovačkog druma: jedan je vodio kroz mjesto Previle i Orahovice te preko Pala izbijao u Sarajevo, a drugi prema Kijevu i Osijeku u Sarajevsko Polje.

1. PRETHISTORIJSKO DOBA

Imamo sigurne podatke, da je uži fočanski kraj bio nastanjen još u prethistorijsko doba. Jedno takvo naselje bješe u neposrednoj blizini današnje Foče, kod Barakovca, baš na obali rijeke Ćehotine i na putu prema Čelebićima. Tu se god. 1889. otkrilo nekoliko prethistorijskih gromila, koje nam daju zanimljive podatke o kulturi i običajima stanovnika, kojim su pripadale. Prema podacima

Truhelke, koji je te gromile istražio i nalaze opisao, tu su nađeni predmeti od bronce, koji su po izradi posve analogni nalazima iz istovremenog perioda na Glasincu, pa se, na osnovi toga, može izvesti zaključak, da je i naselje na Barakovcu postojalo u isto doba i razvijalo u jednom periodu, pod utjecajem iste kulture. U jednoj gromili otkriveno je, međutim, i mnogo toga, što se, po sudu Truhelke, nije slagalo s dotadašnjim opažanjima o prethistorijskim gromilama u Bosni, a i u Evropi uopće. U njoj je nađena, prije svega, mrtvačka cista (škrinja), sastavljena od sitnijeg riječnog škriljevca. U toj škrinji, na podlozi od sitnijeg riječnog oblutka i probranog šljunka nađeni su razbacani i napola spaljeni komadi kostura, a do tih ostataka i odlomak trobridnog kamenog noža od jaspisa, dugačak 8 cm. U istoj škrinji nađen je i zaseban kostur djeteta, raskomadan u tri dijela (glava, trup, noge) i u neprirodnom redu. Na osnovi pouzdanih arheoloških indicija, koje su davali odlomak kamenog noža i mrka smjesa zemlje i željeza u lubanji djeteta, Truhelka je izveo zaključak, da je ta gromila s takvim kosturom starija od ostalih na Barakovcu i da siže do u neolitsko doba. Zanimljiva je i jedna druga pojava u toj istoj gromili. Iz raskomadanih dijelova i nenaravnog reda dječjeg kostura sudi se, da je pokojnikovo truplo bilo najprije na zraku sušeno, a onda tek kostur zakopan. Sušenje, ili — kako se stručno veli — maceriranje mrtvaca poznato je i u nekim drugim krajevima Evrope, a ovaj nalaz na Barakovcu je prvi poznati primjer koji nam kazuje, da je običaj maceriranja mrtvaca bio i na Balkanu poznat u neolitsko doba.[1]

2. RIMSKO DOBA

U samome gradu nemamo nikakvih tragova ni iz toga doba, ali to ne znači, da ih nije nikad ni bilo, jer su ih mogle zatrti kasnije, mlađe kulture. Moguće je, da je na prostoru današnje Foče, na udaru spomenutog tranzitnog druma, koga su, vjerovatno, i Rimljani koristili, postojalo u to doba kakvo-takvo naselje. Dapače, Tomaschek pretpostavlja da je na mjestu današnje Foče bio starorimski grad Berselum.[2] Okolina pak Foče, koja je sigurno manje izgrađivana, već je bogatija u nalazima iz rimskog perioda. Tako je poznato nekoliko rimskih nadgrobnih spomenika, koji su nađeni u selima Kunovu, Čestinu i Vrbici kod Čelebića,[3] a posebno je zanimljiv i vrijedan jedan arhitektonski fragmenat, što je nađen u Trbušću u zakmurskoj općini, To je zapravo fragmenat nadvratnika jednog objekta, kojeg Sergejevski identificira s antiknim mauzolejem. Fragmenat je s obadvije pobočne a i s donje strane ukrašen reljefnim figurama, kakve su uopće u tim krajevima vrlo rijetke i koje su privukle posebnu pažnju arheologa. Spomenik se danas nalazi u antiknom lapidariju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a detaljno ga je opisao Sergejevski.[4] Osobito je bogata ostacima iz toga doba Ustikolina. Tu se još i danas tu i tamo sretaju pojedinačni nalazi rimskog novca, a u prošlim decenijima bilo je i značajnijih otkrića.[4a] God. 1895. našao je tu jedan seljak pri oranju brončani uteg s natpisom na gornjem dijelu, a opisao ga je Patsch i pretpostavio, da bi to mogla biti rimska libra.[5] Od jednog pak drugog seljaka iz istoga mjesta otkupio je god. 1900. Zemaljski muzej u Sarajevu vrijednu brončanu koljenastu fibulu, koja je vanredno vješto izrađena i koja također potječe iz rimskog doba.[6] U najnovije vrijeme otkriven je tu, u Ustikolini, na desnoj obali Drine, i rimski mozaik koji nas upućuje na zaključak, da je tu morala postojati znatnija rimska naseobina. Moguće je, da je rimski Berselum, koga Tomaschek lokalizira u Foči, bio baš na prostoru današnje Ustikoline. Za to ima više indicija. No, bilo jedno ili drugo, sve nam to bjelodano kazuje, da je fočanski kraj bio naseljen i u toku vladavine starih Rimljana u ovim krajevima.

3. SREDNJI VIJEK

Gornje Podrinje, zajedno s Fočom, bilo je do god. 1376. u sastavu stare Raške, a te je godine cijelo to područje zaposjeo bosanski ban Tvrtko, raširivši granice svoje države na jugoistoku i jugu do blizu Sjenice, Onogošta (Nikšića) i Kotora.[7] Tvrtkovom smrću (u martu 1391.) nastale su neprilike u bosanskoj državi, i otada oblašću Gornjeg Podrinja, koja se zvaše i »Drinska knežina«

[1] Dr. G. Truhelka, Običaj maceriranja mrtvaca u jednoj predhistorijskoj gromili kod Foče. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* 11/1890., str. 104—109.

[2] W. Tomaschek. Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und angrenzenden Gebiete. Mittheiluneen der K. K. geograph. Gesellschaft in Wien, Bd. XII, Hft. 11 u. 12, Wien 1888, p. 559.

[3] Dim. Sergejevski, Rimska groblja na Drini. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XLVI./1934. (H), str. 11.

[4] Isti, Nekoliko neizdatih antičkih reliefa, *Glasnik Z. M.,* LV./1943., str. 2—5.

[4a] J. W. Kubitschek, W*iener numismatiscke Zeitschrift,* 1897, p. 187 i dalje.

[5] Dr. Karl Patsch, Epigrafski nahođaji iz god. 1895. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* VII./1895., str. 584—585.

[6] K. Patsch, Pojedini nalazi iz rimskog doba. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XIV./1902., str. 13—14.

[7] K. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (s njemačkog originala — Prag 1879. — preveo B. Pejanović — Sarajevo 1951.), str. 610. — V. Klaić. Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882, str. 25.

ili, naprosto, »Drina«, upravljali su gotovo neovisno od bosanske krune humske vojvode iz porodice Hranića ili, kako se kasnije zvahu, Kosača, čije se porijeklo svodi baš u fočanski kraj, upravo u selo Kosače.[8] Prvi vojvoda te oblasti bio je Sandalj Hranić. Njegovom smrću (15. III. 1435.) vlast je preuzeo sinovac mu Stjepan Kosača, koji se god. 1437. potpuno otrgnuo od bosanskog kralja i neovisno gospodario sve do svoje smrti god. 1466. Godine 1448. dobio je njemačku titulu »hercega«, pa je po njoj i u narodu dobro poznat pod imenom »Herceg Stjepan«, a po tome naslovu ubrzo se prozva i cijela njegova oblast, u koju, osim Gornjeg Podrinja, spadahu još Hum i dio Primorja, Hercegovinom.[9] Stjepanov nasljednik bio je njegov drugi sin Vlatko, a on je, ujedno, i posljednji vladar tih oblasti, koje su Turci za njegova života potpuno zauzeli.

Na području Gornje Drine držali su u svojim rukama Sandalj Hranić i njegovi nasljednici Foču i niz vrlo važnih utvrda: Sokol na sastavu Tare i Pive, gdje se Herceg Stjepan najviše zadržavao, potom Kozman, Vratar, Tođevac, Jeleč i Obalj, također u okolini Foče, pa Kukanj i Đurđevac kod Pljevalja i Samobor kod Goražda.[10] Od tih svih tačaka jedina je Foča bila otvoreno i neutvrđeno naselje. Doduše, u nevelikoj daljini od Foče, na brdu Gracu što se podiže na suprotnoj, lijevoj obali Drine, postojala je nekad, kako i samo ime brda kazuje, tvrđava, ali se ne zna iz kojeg doba potječe, jer nije ni ispitivana. Značenje i važnost Foče bilo je isključivo u trgovini i prometu, koji se tuda odvijao. Ona se u povijesti javlja dosta rano, namnogo prije Sandalja Hranića, i to baš kao važna stanica na Dubrovačkom drumu i kao krajnje odredište, gdje su dubrovački ponosnici tjerali robu. Dinić je, proučavajući dubrovačku srednjovjekovnu karavansku trgovinu, na osnovi besprijekornih dokumenata Dubrovačkog arhiva utvrdio, da se taj grad javlja počevši već od god. 1368. pa sve do 1436. u čitavom nizu ugovora dubrovačkih trgovaca kao krajnje odredište, gdje će ponosnici goniti dubrovačku robu.[11] Foča se javlja i poslije god. 1436., ali, uslijed sve jačih prodiranja Turaka u istočnu Bosnu, više kao tranzitna i pretovarna karavanska stanica u prometu olova,[12] a jedan podatak iz god. 1449. govori nam o jačem trgovačkom poslovanju Foče s Dubrovnikom i unatoč tadašnjih zategnutih odnosa između Hercega Stjepana i Dubrovačke republike. Te godine, 20. VIII., kramar Dubravac Hrebeljanović obavezao se ocu dubrovačkog pjesnika Menčetića i još dvojici dubrovačke vlastele, da će im prenijeti u Foču dvadeset i jedan tovar tkanine o svome riziku »excepta vi aut rapina domini videlicet chercech Stephani«.[13]

Godina 1368. je datum, u koji pada dosad prvi i najraniji poznati spomen Foče. Taj podatak ne samo što pomiče Foču u starije doba od dosad poznatih i objavljenih spomenika za čitave osamdeset i dvije godine, nego nam istodobno kazuje, da je već u to doba Foča važila kao znatnije tržište. Grad se kasnije spominje sve češće i u domaćim spomenicima pod imenom Hotča i Choča, a od dolaska Turaka sreta se najprije u turskim, a onda i u domaćim izvorima današnji oblik Foča.[14]

---

[8] Dr. Mihailo Dinić, Zemlje Hercega svetoga Save, *Glas S. K. A.,* knj. 182, str. 156. (Ćir.)

[9] Prvi put sretamo to ime u današnjem obliku u jednoj preporuci vojvode Isabega Ishakbegovića u Skoplju, koju Truhelka stavlja iza god 1454. — Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXIII./1911, dokumenat br. 7.

[10] 0 posjedima Sandalja Hranića i njegovih nasljednika te o prošlosti tih krajeva u njihovo doba vidi zasebne studije: *Dinić,* Zemlje Hercega svetoga Save; *Marko Vego,* Povijest humske zemlje, Samobor 1937; *Bare Poparić,* Tužna povijest Hercegove zemlje (1437.—1482.), Zagreb 1942.

[11] M. J. Dinić, Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina. *Jug. ist. časopis,* III./1937., str. 126. (Ćir.)

[12] Ivan Božić, Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku. Izdanje Srp. akad. nauka, Beograd 1952, str. 285. (Ćir.)

[13] Ibidem, str. 116.

[14] Narodna etimologija tumači postanak imena *Foča* na dva načina. Jedna narodna pričica, koja se i danas čuje u fočanskom kraju, tumači ovako: Kad je sultan Mehmed Fatih zauzimao Bosnu i došao u Ustikolinu, spremi odatle stražu prema današnjoj Foči koja se u to doba — kazuje priča — zvala *Radovina,* da vidi šta ima tamo, a kad se straža vrati, javi sultanu, da je tamo vidjela mjesto gdje ima prostranih vinograda i mnogo kablića — »hepisi fuči«. Turska riječ »fuči« znači kablica, brema, te tako od riječi »fuča« postade ime tome mjestu *Foča.* — Po jednom drugom kazivanju, budući da susjedni Pivljani izgovaraju *Voča* umjesto *Foča,* grad je dobio ime od mnogoga *voča* koje uspijeva u gradu i okolini. (M. vit. Zarzycki, Varošica Ustikolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* III./1891., str. 210.) — Obadvije su te teorije netačne i naivne već po tome, što današnji oblik imena jasno ukazuje, da se razvio od srednjovjekovnog *Hoča* i *Hotča,* pod kojim se imenima i navodi taj grad u ranije doba. Samo pak ime *Hoča* sa starijim oblikom pisanja, a vjerovatno i izgovorom *Hotča,* nastalo je od muškog vlastitog imena Hotko (koje opet ima korijen u glagolu *hotjeti),* upravo od ženskog roda posvojnog pridjeva toga imena, i prvotni je oblik glasio *Hotkja* (na pr. vas, luka, njiva i sl.), u kojem je poslije po glasovnim zakonima »kj« dalo »č«, a i otpala sama imenica. Takvo porijeklo toga imena jasno podupiru imena drugih naših naselja, gdje se još zornije sačuvalo staro ime *Hotko* i, dapače, glagol *hotjeti: Hotkovo* u srezu deževskom. *Hotkovci* u glamočkom, *Hočevo* i *Hotovlje* u samom fočanskom kraiu, *Hotinja vas* u mariborskom, *Hotočina* u sarajevskom, *Hotnja* u pisarevinskom i *Hočevina* u pljevaljskom srezu. Ostaje samo donekle otvoreno pitanje, koje će lingvisti trebati riješiti, kako se iz *Hoča* razvio dolaskom Turaka oblik *Foča*, odnosno kako se početni konzonant »H« pretvorio u »F«. Budući da postoji zvučna sličnost između oblika *Hoča* i *Foča,* moguće je, da su Turci uobičajili taj drugi oblik po turskoj varoši *Foči* u Anadolu. koja se opet razvila i u jezičnom i historijskom smislu od antikne *Fokeje.* — Na kraju napominjem, da su u srednjem vijeku ime *Hot'ča, Hodča* imala ioš dva sela kod Prizrena, koje je Stevan Nemanja poklonio Hilandaru, a da se imenom *Foča* zove i danas još jedno selo u derventskom srezu u Bosni.

Podatak iz god. 1368., koji ukazuje na Foču već kao trgovačko mjesto, sam po sebi govori, da je to naselje postojalo i prije te godine. Ovdje sad možemo iznijeti dokaze, da postojanje Foče zadire i duboko u srednji vijek. To nam pouzdano zasvjedočavaju ostaci crkve bazilike u samome naselju. O toj crkvi, na čijim temeljima počiva današnja Careva džamija, biće kasnije govora u poglavlju o arhitektonskim spomenicima, a ovdje samo ističem, da je to bila monumentalnija građevina i da je podignuta, vjerovatno, najkasnije u dvanaestom stoljeću. Uzimajući, da smo pomoću tih podataka došli blizu početka Foče kao značajnijeg srednjovjekovnog otvorenog naselja, na što upućuje i slavensko porijeklo imena grada, držim, da nećemo mnogo pogriješiti, ako osnutak Foče vežemo za značajni Dubrovački drum i stavimo ga upravo u doba, kad se Dubrovnik razvio u trgovački grad i kad je otpočeo onu živu trgovinu sa svojim zaleđem, a to je jedanaesti i dvanaesti vijek naše ere.

U prilog ekonomike Foče prije god. 1368 govori donekle i činjenica, što su se u nedalekoj okolini grada nalazili rudnici željeza, tako traženog metala, koji su se djelomično koristili još u šesnaestom vijeku i koji su morali imati svoj trgovački centar baš u Foči, ma da su kasnije, u tursko doba, jedno vrijeme u administrativnom pogledu pripadali Čaj niču, koje je mnogo dalje od Foče. Na južnoj strani Foče i naselja Dragočave i danas postoje dva sela gore u brdu, čija nas imena sjećaju, da se tu nekada kopala i talila željezna ruda. To su sela Saš i Podpeć, a na njihovim se područjima i danas naziru stari rudni otkopi. U selu Sašu i danas živi muslimanska porodica Tahmas, a dolje u Dragočavi i muslimani Karupi, a obadva ta prezimena imaju svoj korijen u staroj njemačkoj rudarskoj terminologiji i pokazuju, da članovi tih porodica vuku davno porijeklo od samih rudara, koji su tu radili. U narodu fočanskog kraja još je i danas živa predaja o korišćenju tih rudnika, ali se više ne pamti, kakav se upravo metal dobivao.

U okolini Foče postoji još dobar broj spomenika koji ukazuju na prošlost tih krajeva u srednjem vijeku i čije postanje ide baš u to doba. Među njima se u prvome redu ističe više podora tvrđava, osobito uz dolinu Sutjeske, od kojih su neki identični s već navedenim utvrdama, a drugi se ne daju još identificirati. Građevni oblici tih fortifikacionih objekata nisu još istraženi, ali je njihovu povijest ocrtao Dinić u odličnoj studiji.[15] Na tome istome području postoji dobar broj i lokaliteta s imenom Crkvina, Crkvice ili Crkvište, a to nas, dalje, upućuje i na crkvene spomenike, kojih je tu također moralo biti. Od njih se opet do danas još najbolje sačuvala stara crkva u selu Zagrađe ispod grada Sokola, za koju mještani vele, da je bila dvorska crkva Hercega Stjepana. Od te kamene građevine sačuvali su se još visoki zidovi, ikonostas, svod od kamena, dijelovi svoda i jedan zanimljiv elemenat — kupola, građena, prema jednome opisu, po uzoru na kupolu Aja Sofije u Carigradu.[16] Već po tim ostacima, koji kazuju, da je to bio velik objekt, detaljnije ispitivanje toga spomenika dalo bi sigurno vrijedne i zanimljive rezultate.

Daljnji srednjovjekovni spomenici u fočanskoj okolini, koji također imaju veliku vrijednost, jesu nadgrobni spomenici, stećci i obelisci, postavljeni negdje jedinično, a drugdje opet u manjim ili većim skupinama. Gotovo su svi u gorovitim i manje pristupačnim predjelima. Jedna takva nekropola od desetak stećaka nalazi se na planini Trebavi, pod t. zv. Lučkim kolibama, a tu, u neposrednoj blizini, nalazi se i kamenolom, gdje su ti stećci sječeni. Dalje se takvi spomenici nalaze još u Dragočavi, u Bakiću, iznad Ustikoline (stećci, navodno, s likovnim dekorom), u Bitoraju u Mrežici i na Humskom. Od tih svih spomenika dosad su, koliko znam, opisana dva obeliska, jedan u Bitoraju, a drugi na Humskom. Onaj u Bitoraju je »bilig kneza Tvrdisava Brsnića, počtena viteza«,[17] a obelisk na Humskom, također s natpisom, obilježavao je grob gosta bosanske crkve Milutina Crničanina, koji je osobito zanimljiv po svojoj skulpturi i čisto ornamentalnoj muskulaturi. Taj drugi vrlo vrijedni spomenik i u historijskom i čisto umjetničkom smislu prenesen je god. 1934. u Zemaljski muzej u Sarajevu, a još iste godine opisao ga je Skarić, dešifriravši natpis, iz kojeg saznajemo ime i zanimanje pokojnika, kojem je pripadao, i pretpostavivši, po izvjesnim podacima, da je spomenik nastao u četrnaestom ili petnaestom stoljeću.[18]

I pored Skarićeva opisa, koji ima više deskriptivni karakter, smatram, da je potrebno osvrnuti se još jedamput na taj spomenik i ukazati na izvjesne momente u skulptorskom tretmanu toga monumenta, koje Skarić nije zapazio. Kako se vidi iz priloženih snimaka, spomenik ima oblik prizme, čija visina iznad postolja iznosi 149 cm. Na jednoj je strani reljef čovjeka u cijeloj njegovoj visini, druge dvije plohe popunjavaju dva

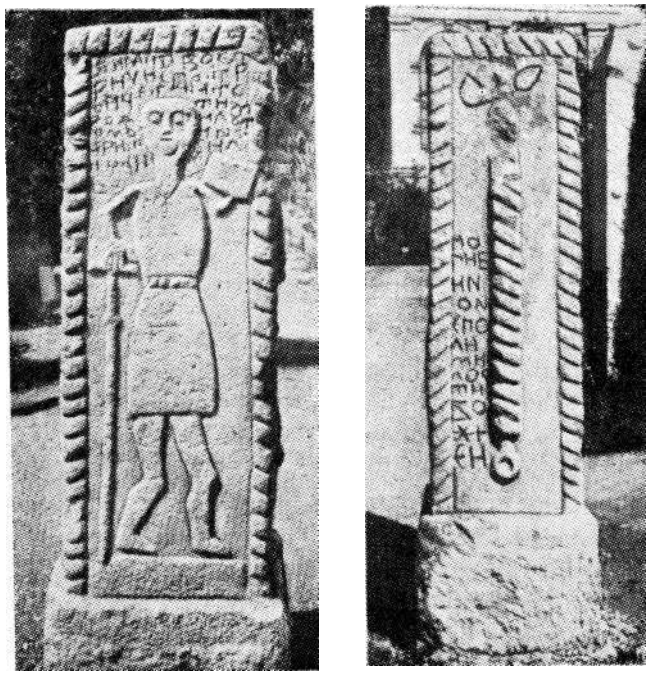
[15] »Zemlje Hercega svetoga Save«.

[16] D. J. Deroko, Drina. Geografsko turistička monografija, Novi Sad 1939, str. 69—70.

[17] Truhelka, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* VII/1895, str. 356. (Ćir.)

[18] Vladislav Skarić, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XLVI/1934, str. 79—82 + 2 table. (Ćir) — Na taj spomenik prvi su upozorili javnost god. 1933. *Zetski glas* i beogradsko *Vreme.* U tome drugome listu izašla su te godine u brojevima 4181, 4184, 4185 i 4207 četiri članka o tome spomeniku pod različitim naslovima (»Značajno arheološko otkriće«, »U selu Humskom pronađen grob jednog srpskog velmože« i t. d.) od nekoga *Gl, Samardžića.* Te članke spominjem ovdje samo zato, da ukazem kako su rađeni bez stručne spreme i bez ijednog vrednijeg podatka.

ornamenta u obliku tordiranog užeta, a na četvrtoj su sitne dekoracije, među kojima se osobito ističe čista kružna rozeta. Svi bridovi spomenika, i horizontalni i vertikalni, također su dekorirani u vidu vrlo plastičnog tordiranog užeta. Sami lik čovjeka, koji, bez sumnje, treba da ukazuje na pokojnika, dat je šematski, ali se osjeća i težnja za izvjesnim detaljiziranjem, što se naročito opaža u licu i pojasu. Čovjek, prikazan u gornjem dijelu frontalno, a same mu noge u profilu, obučen je u dugu haljinu, očito u svećenički habit, s pritegnutim pojasom te s knjigom u lijevoj i štapom u desinoj ruci. Mora se odbaciti Skarićevo mišljenje, da je lik izrađen »vrlo primitivno«, a isto tako, baš na primjeru ovoga spomenika, i mišljenje mnogih drugih pisaca o sličnim ljudskim figurama na drugim našim nadgrobnim spomenicima srednjega vijeka. Prije svega, kompozicija predstavlja čovjeka u posve pravilnim omjerima i u stavu, koji je neobično dostojanstven, a koji još namjerno akcentuira vrlo visoki štap. Kad imamo dokumenat, da je to spomenik gosta, dakle jednog višeg člana u skali hijerarhije bosanske crkve, onda već i po tome može se izvesti zaključak, da je anonimni skulptor ili kovač znao šta hoće postići u svome radu i da je vješto vladao svojim zanatom. U dokaz toga znanja i vještine upućujem na ornamente na istome spomeniku, na ostalim trima stranama, koji su do u detalje prikazani gotovo naturalno. Dakle, skulptor znade obrađivati, i problem njegova zanata kao višega znanja uopće ne treba postavljati. I u samoj kompoziciji figure, koja se samo na prvi pogled čini primitivno prikazana, umjetnik je išao određenim i strogo utrtim skulptorskim putem. Njemu nije bilo uopće stalo do tijela, do detalja na njemu, nego do toga, da predstavi samo simbolički gosta kao čovjeka i njegovo zanimanje putem karakterističnih znakova, a koga treba da simbolizira ta figura, to kazuje sam natpis. Takav tretman našeg bezimenog skulptora potpuno je u skladu s kršćanskim učenjem o negaciji tjelesnosti i s kršćanskom figuralnom umjetnošću, u kojoj *se sve* do humanizma, kad je ekonomika izbacila pojedince u društveno zbivanje, čovjek prikazuje samo simbolički, putem signuma, a ne preko naturalnih portreta. Smatram, da u tome svjetlu treba posmatrati i druge naše srednjo-vjekovne spomenike, jer i na njima se podjednako otkriva svjestan likovni izraz, a nipošto samo primitivizam.

Nadgrobni spomenik gosta Milutina — simbolička predstava pokojnika (prva slika) i njegova pojasa kao emblema svećenstva (druga slika).

U prikazu emblema zanimanja gosta Milutina u kompoziciji su tri predmeta osobito apostrofirana: knjiga, znak jevanđelja i kršćanstva, štap kao palica dobrog pastira i pojas u vidu usukanog užeta, koji u vezi s ornamentikom na drugim stranama spomenika pobuđuje zasebnu pažnju. Značajno je, da ni u toj emblematici, niti u samoj ornamentici nigdje nema ni traga križu, koji je inače glavni kršćanski emblem. Po samome detaljiziranju pojasa i sužavanju struka habitusa baš na tome mjestu jasno se zapaža da je taj pojas, ustvari usukano uže, kako je i pretpostavljeno, isto toliko upadan i karakterističan znak pokojnikova zanimanja, kao štap i knjiga. Prema tome, može se kao sigurno uzeti, da su dostojanstvenici bosanske crkve nosili habitus i preko njega uže kao pojas. To je jedan vrijedan podatak, koji sad prvi put izlazi na svjetlo. Taj isti pojas kao znak višeg dostojanstva prikazan je, dapače, upadno i zasebno još na druge dvije plohe spomenika, gdje se težilo i za detaljima i gdje su čak prikazane i same kopče u pojasu. I sama bridna bordura spomenika nije ništa drugo, nego, očito, nešto stilizirani ornamenat, nastao od oblika pojasa-užeta, koji se baš tu htio svjesno istaknuti kao simbol dostojanstva, što ga je gost Milutin obnašao u bosanskoj crkvi.

4. FOČA U TURSKO DOBA

ORGANIZACIJA UPRAVE I SUDSTVA

Dosadašnja isticanja mnogih i turskih i domaćih pisaca, da je Foča ušla u sastav turske države namnogo prije pada Bosne i da su rano tu sjedili »krajišnici«, koji bi upravljali osvojenim dijelovima Bosne i Hercegovine, moraju se odbaciti kao posve netačna.[19] Dopušta se mogućnost, da su Turci doista bili god. 1416. i 1435. i osvojili Foču, zajedno sa Hodidjedom i Vrhbosnom u centralnoj Bosni, ali su se sigurno brzo i povukli iz toga kraja. Umjesto analiziranja tih uopće nedokazanih ili labavih mišljenja, što bi zauzelo velik prostor, ja ću ovdje istaknuti samo tri autentična podatka iz tri različita doba, koji nas utvrđuju, da je Foča sve do god. 1465. bila u vlasti Sandalja Hranića odnosno Hercega Stjepana. Prvi je podatak itinerarij dubrovačkog poslanika Sandalju Hraniću, što ga iznosi Jireček, a iz kojeg se vidi, da je poslanik, idući Sandalju i natrag god. 1430. bio u ovim mjestima: početkom maja u Cernici, 8. maja u Sutiskoj, 13. maja na Sokolu, od 23. maja do 10. juna u Samoboru (kod Goražda), od 19. juna do 10. jula u Kuknju kod Pljevalja), 19. jula opet u Samoboru, 30. jula u Sokolu, 17. augusta u Cernici i 8. septembra u Nevesinju.[20] Odatle se vidi, da su G o r a ž d e i K u k a n j, dvije najistaknutije tvrđave u Sandaljevoj kneževini bili te godine sigurno u Sandaljevim rukama, a onda je pogotovo bila još u njegovoj vlasti i sama Foča, koja je posve u unutrašnjosti. Drugi podatak, koga nam također iznosi Jireček, potječe iz god. 1450., dakle dvadeset godina iza prvoga. Te je godine drugi dubrovački poslanik išao Hercegu Stjepanu i bio je: 1. decembra u Kozmanu, 19. decembra u Foči (Choča), 4. I. 1451. u Podsokolu (Sotto Sokol), a 9. I. u Đurđevcu (kod Pljevalja).[21] Jasno se iz toga vidi, da su nabrojena mjesta, među njima izričito i sama Foča, bila tada još pod upravom Hercega Stjepana, jer inače ne bi bilo ni potrebe ni smisla, da poslanik ide u oduzeta mjesta, gdje Hercega sigurno ne će naći. Treći i za naše razmatranje ponajvažniji podatak je čak iz god. 1465. Prema tome podatku, što ga također iznosi Jireček, samo na drugome mjestu, a poslije ga prenosi kao utvrđenu činjenicu i Ćorović, Herceg Stjepan još gospodari u proljeće te godine, navodi se izričito, Fočom, pa čak i Pljevljima.[22] To je sigurno i posljednji spomen Foče u vlasti Hercega, jer su upravo donekoliko mjeseci izatoga u Hercegovim zemljama nastupile bitne promjene, koje su Foču definitivno dovele pod tursku vlast.

U ljeto god. 1465. poveo je bosanski sandžakbeg Isabeg ozbiljnu vojnu na Hercegove zemlje i već od mjeseca j u l a postigao velike uspjehe ne nailazeći nigdje na jači otpor i pregazivši veći dio zemlje, tako da je bila zaprijetila opasnost i samom Herceg-Novom na obali.[23] S druge opet strane, podacima iz Dubrovačkog arhiva, koje iznosi u najnovijoj svojoj publikaciji Ivan Božić, izneseni navodi mogu se ne samo potvrditi, nego i dalje rasvijetliti. U njima se navodi, da su Turci imali već organiziranu vlast i svoje vojvode ili kadije: 1466. u Lugu i Banjanima, 1467. u Popovu i Trebinju, 1469. u Nevesinju, 1470. u Blagaju, i t. d.[24] Ti su podaci samo prvi sačuvani spomeni turskih upravnih ili sudskih organa u tim mjestima, i nipošto ne znači da su nastali neposredno iza osvojenja tih mjesta. Foča, kao jedno od isturenijih mjesta u Podrinju i kao mjesto, kroz koje je vodio iz istočne Bosne jedini put turskim četama u Hercegovini, svakako je pala medu prvim mjestima, i možemo sigurno uzeti, da je prešla u turske ruke još u l j e t o g o d. 1465.

Odmah po osvojenju zemlja je podijeljena u n a h i j e, koje su se, uglavnom, poklapale sa srednjovjekovnim župama, a prvi turski upravni organi u pojedinim mjestima i nahijama bili su v o j v o d e i njihovi zamjenici ć e h a j e. Prvih pet godina osvojeni krajevi Hercegove zemlje bili su u sastavu bosanskog sandžaka, a njihove vojvode i subaše potčinjene izravno sandžakbegu Gazi Isabegu, koji je rezidirao u Sarajevu. Ne može se održati ispravnim mišljenje Truhelke, za kojim su se poslije poveli i drugi pisci, da je osvojenim dijelovima već u prvo doba upravljao zaseban vojvoda sa sjedištem u Foči i neovisno od bosanskog sandžakbega.[25] Jedan jedini podatak, kojim je Truhelka operirao pri tome, jest zaključak Vijeća umoljenih od 4. II. 1466., da se, prilikom proslave dana sv. Blaža, daruju prisutni svirači »susjedne« gospode, među kojima su bili i svirači v o j v o d e A h m e d a odnosno njegova ć e h a j e. Truhelka je shvatio taj navod tako, da se tu radi o svračima vojvode c i j e l e Hercegovine, nemajući pojma, da se ona riječ »susjedni« treba shvatiti u njenom strogom značenju i da pod tim treba razumijevati gospodu upravo Dubrovniku

[19] F. Miklošić (Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii - Wiennae 1858 - pag. 300') ima čak ferman sultana Bajazida II., naslovljen »Od Hercegove zemle sandžakbegu i novskom i hotačkom kadiji« i stavlja ga u god. 1456. Takvo datiranje toga fermana sadrži dva anakronizma: prvo, Bajazid II. zasjeo je na prijesto tek 1481., a Novi je pao do godinu poslije toga, 1482. Miklošić je krivo pročitao na fermanu hidžretsku godinu 860. (= 1456.) mjesto 890. (= 1485.), kako je to ustanovio još Truhelka, koji je ponovo objavio taj dokumenat (o. c. — navodim strane separata — p. 79.)

[20] Jireček, o. c. p. 67.

[21] Ibidem, 67.

[22] Jireček, *Archiv fur slavische Philologie,* XIX, 25. — V. Ćorović, Historija Bosne, Beograd 1940, str. 57'9 (Ćir.).

[23] Ćorović. o. c. p. 577.

[24] Božić, o. c. p. 206—208.

[25] Truhelka, o. c. p. 211—212.

najbližih turskih krajeva, a to je Popovo i Trebinje. Da je to tako, svjedoče nam novi podaci, također iz Dubrovačkog arhiva, baš o tome istome vojvodi Ahmedu, jednom jedinom vojvodi, kojeg Truhelka poznaje, i to samo po jednome datumu prije god. 1470., prema kojima sad sigurno znamo, da je on bio samo vojvoda na samoj dubrovačkoj granici, dakle u Popovu, a na tome mjestu navodi se još u augustu 1465., februaru 1466., aprilu 1467., maju 1468., pa čak i u martu 1483. godine.[26] Da u prvih pet godina Hercegovina još nije imala zasebnog upravitelja, svjedoči i više drugih podataka do god. 1470., iz kojih jasno proizlazi da se Dubrovčani za razne sporove u vezi s Hercegovinom obraćaju izravno bosanskom sandžaku Isabegu u Vrhbosni, a ne nekom drugom vojvodi ili krajišniku.[27]

Hercegovina je izdvojena iz vlasti bosanskog sandžakbega i formirana u zaseban sandžakat istom u februaru 1470., i njome tek otada upravljaju zasebni sandžaci. Prvi hercegovački sandžakbeg bio je Hamzabeg, o kojem nalazimo podatke na tome položaju već u februaru i martu god. 1470.[28] Bio je na tome položaju nepunih pet godina, do kraja god. 1474. Za nas je važno to ime ne samo stoga, što je za njegove uprave Foča postala političkim i administrativnim središtem Hercegovine, nego što je upravo za njegovo ime vezan prvi spomenik orijentalne oficijelne arhitekture u Foči, džamija, koju je on tu sagradio između 1470. i 1474. Poslije Hamzabega izmjenilo se na stolici hercegovačkog sandžakata u Foči više sandžakbegova, kojih listu donosi Truhelka sve do god. 1522.,[29] i koji se otada zovu još »sandžak Hercegove zemlje«, »hercegski sandžak« i »gospodar Hercegove zemlje«, a Dubrovčani ih zovu još i prosto »krajišnicima«. Svi ti sandžaci bili su u časti bega ili, kasnije, paše, a oni prvi uz ime nošahu i naslov vojvode.

Foča je bila sjedište hercegovačkog sandžaka sve do god. 1572., dakle čitavih stotinu godina. Samo jedno vrijeme, od 1522. do 1530. i 1533. privremeno sjedište bio je Mostar, koji se kao takav prvi put javlja 6. VI. 1522., a tadašnji hercegovački sandžak zove se ponekad »mostarski sandžak« ili čak »mostarski paša«.[30] God. 1572. stolica hercegovačkog sandžaka prenesena je u Pljevlje, gdje je i ostala sve do god. 1763., kada fermanom od 24. aprila te godine Hercegovina bi pripojena bosanskom sandžaku.[31] God. 1833. Hercegovina je opet postala nezavisnom od Bosne, a njome otada upravljaju carski namjesnici, valije u rangu paše, sa sjedištem u Mostaru do god. 1877., kad bi opet podvrgnuta bosanskom ejaletu.[32]

Otkako je Foča prestala biti sjedištem hercegovačkog sandžaka, u njoj se javljaju drugi upravni organi, muselim ili muteselim, ajan i alajbeg.

Muselim je držao civilnu vlast u gradu i nahiji, a postavljao ga je sam vezir, i to samo po većim mjestima pokrajine. Bio je to obično najistaknutiji čovjek u nahiji. Prvi poznati fočanski muselim bio je Hadži Mehmedaga Šuvalija, a navodi se u toj časti god. 1782.[33] Prema jednoj ispravi od 3. XII. 1817. tada je bio na tome položaju neki Hadži Mustafa.[34] Njegov izravni ili nešto kasniji nasljednik na tome položaju bio je Vejz Čengić, a od god. 1828. do 1830. vršio je tu službu Zulfikar-paša Čengić, jedan od najznamenitijih članova Čengića iz obližnjeg mjesta Rataja. On je živio u Foči i tu ostavio svoje potomke, od kojih su dvojica postali također znameniti ljudi.[35]

Ajan je bio, čini se, gradski tribun, kojeg je birao sam narod, a zastupao je svoj kraj u Ajanskom vijeću na namjesničkom dvoru i učestvovao u zborovanju o svim krupnijim pitanjima vilajeta. Od starijih fočanskih ajana znamo samo za spomenutog Hadži Mehmedagu Šuvaliju. Suvremeni sarajevski kroničar Bašeskija navodi ga u toj časti god. 1782. i napominje, da se za tu čast pre-

[26] Potvrda u Božića, o. c. p. 175, 176, 182, 183, 206, 239 i 241.

[27] Ibidem, p. 176, 177, 182, 184—185.

[28] Ibidem, p. 183. Truhelka, o. c. p. 212.

[29] Truhelka, o. c. p. 179—225.

[30] Potvrde vidi u Hazima Šabanovića, Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. god. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,* IV./1952., str. 183. (Ćir.)

[31] S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900., str. 105 i 184.

[32] Ibidem, p. 184.

[33] Riza Muderizović, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXX./1918., str. 69.

[34] Arhiv porodice Muftića iz Foče u Orijentalnom institutu u Sarajevu, isprava neregistrirana.

[35] Zulfikar paša je sin Salih-alajbegov, a unuk Zejnilbegov. U časti paše sretamo ga još god. 1813. (Salih Sidki Mahmudkadić, Ustanak srbske raje, njegovo ugušenje i izbavljenje grada Biograda — turski rukopis, preveo F. Spaho — Sarajevo 1944., str. 16), a iduće 1814. godine bio je muselim i muhafiz u nahiji Valjevo *(Ibidem,* p. 67.), 1825. zvornički mutesarif, 1828.—1830. muselim u Foči *(Sidžil sarajevskog suda u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu,* LXVIII, str. 15, 87), a krajem te posljednje godine bio je i muhafiz Nikšića *(Kadićeva kronika,* XX, 397). Umro je u Foči god. 1846. i pokopan u dvorištu džamije Aladže. Od njegovih potomaka, koji se po njemu prozvaše *Zulfikarpašići,* i od kojih danas živi što u Bosni, što u Carigradu (ovi danas nose prezime *Akkoyunlu)* već šesto koljeno, vrijedni su zasebna spomena četvrti Zulfikarpašin sin *Jusufbeg* i unuk *Hadži Husejnbeg.* Jusufbeg je sačuvao sebi spomen zapaženim spjevom god. 1866. na našem jeziku *Avdija.* (Pobliže o njemu kod H. M. Handžića, Rad bosansko-hercegovačkih muslimana na književnom polju, *Glasnik Islamske vjerske zajednice* II./1934., br. 5, str. 289—290.) Hadži Husejnbeg- pak, sin Hadži Alijin, poznat je ne samo kao dugogodišnji načelnik fočanske općine, nego i kao nacionalni borac, koji se istakao u borbi protiv Austrije god. 1878. i u Hercegovačkom ustanku god. 1882. Umro je god. 1935. u stotoj godini života i sahranjen na počasnom mjestu u dvorištu džamije Aladže. Ostavio je iza sebe preko stotinu potomaka koji danas žive razasuti po Bosni, Sandžaku i Carigradu (H. Ljubunčić, Hadži Husejnbeg Zulfikarpašić iz Foče, *Gajret kalendar* za god. 1937., str. 219—221).

pirao s jednim članom begovske porodice Čengića, a svaki da je imao svoje pristaše, te da je siromašni svijet stradao u toj svađi.[36] Na istome mjestu Bašeskija navodi, da je toga vremena Hadži Mehmedaga postao i fočanski muselim, no nešto kasnije ne bijaše bosanskom veziru u volji, te ga ubiše pašine delije u samoj Foči, a glavu mu otpremiše veziru u Travnik.

Koliko se zna, od osamnaestog stoljeća pa do god. 1838. Foča je bila i sijelo alajbega, zapovjednika spahija jednog dijela Hercegovine. Iz jednog anonimnog opisa Bosne, što ga je objavio Bodenstein,[37] a za kojeg je u novije doba utvrdio Kreševljaković, da potječe iz devetog decenija osamnaestog vijeka,[38] saznajemo da je tada u Foči bio alajbeg iz porodice Sijerčića (Siresith). Držim, da je anonimni uhoda i pisac dobio krive podatke o prezimenu fočanskog alajbega i da, umjesto Sijerčića, koji su stvarno bili alajbezi u Odžacima kod Goražda, treba tu staviti Čengiće, za koje sigurno znamo da su bili alajbezi u Foči. Do 4. IV. 1800. bio je tu alajbeg Ahmed, sin Bećirbega (Čengića), a te je godine umro,[39] a kasnije je tu čast zadobio njegov sin Vejz, rodonačelnik kasnijih Vejzalajbegovića, koji je tu službu vršio do god. 1831., kad ga je u poznatom sukobu između četa Husejn-kapetana Gradaščevića te četa Smailage Čengića i Alijage Rizvanbegovića zarobio i ubio Smailaga Čengić kao pristašu Gradaščevićeva pokreta.[40]

*

Gotovo uporedo s upravnom vlašću u Foči i ostalim većim mjestima osvojene Hercegove zemlje bila je organizirana i sudska vlast. Prvi poznati spomen kadiji u Foči nalazimo u jednoj osudi hercegovačkog sandžakbega Hamzabega, datiranoj 8. februara 1472. »na Hoči«. Tu se kadija, po imenu Eminuddin, supotpisuje s Hamzabegom i naziva »el-kadi fi vilajeti Herseg bi dirlik«, što Truhelka prevodi: »doživotni kadija u hercegovačkom vilajetu«.[41] Kako se oblast, u kojoj leži Foča, zvaše još u srednjem vijeku Podrinje ili naprosto Drina, to se kadikad u petnaestom stoljeću fočanski kadija nazivao i drinskim. Tako imamo potvrdu i za taj drugi naziv već iz aprila iduće, 1473. god.[42] Iz one prve isprave se vidi, da je, bar u početku, kadija u Foči imao široku ingerenciju, nešto slično kao sarajevski mula, i da je, usto, bio i dvorski kadija hercegovačkog sandžakbega. Sam fočanski kadiluk obuhvatao je velik teritorij. Tako je god. 1558, u sastav fočanskog kadiluka spadao kraj, u kojem je danas Rudo,[43] a, koliko se zna, od sedamnaestog stoljeća, ako ne i otprije, pa sve do u prošli vijek u fočanski kadiluk spadao je i Ulog, pa se tadašnji fočanski kadija uvijek potpisivao kao »kadija Foče i Uloga«.[44]

Na kraju ovoga poglavlja valja još istaknuti, da je Foča kao veće mjesto i grad s razvijenijim oblicima života imala muftiju, pravnika, koji je davao fetve — pisana stručna mnijenja o prijepornim pitanjima, za koja u šerijatskom pravu nema dovoljno razjašnjenja. Ustanova muftiluka u Foči sreta se, prema podacima kojim raspolažem, od polovine sedamnaestog vijeka naovamo. Prvi poznati fočanski muftija bio je neki Habib-efendija, a na to mjesto postavljen je beratom od sredine zilkadeta 1054. (januar 1644.) godine.[45]

Sačuvao se priličan broj fetava fočanskih muftija, i dobar ih broj pretstavlja koristan materijal za upoznavanje obrtničkog i ostalog života Foče, ma da nijedna ne nosi datuma, kako je to i bio običaj.

PODACI O STANOVNIŠTVU

Postoje dva dragocjena i vrlo zanimljiva dokumenta, koji nam bacaju jako svjetlo na Foču u prvim godinama turske vlasti. Jedan pretstavlja popis zemlje u neposrednoj okolini srednjovjekovnog grada, koja je kao has pripadala sultanu odnosno hercegovačkom sandžakbegu, i popis osoba, kojima je ta zemlja data na obradu. To je t. zv. Has Hoča, pisan na našem jeziku, što ga je pronašao u Dubrovačkom arhivu i poslije u cijelosti objavio Truhelka,[46] a poslije o njemu pisao u zasebnom članku Risto Jeremić, koji je dao vrlo

[36] Muderizović, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXX/1918., str. 69.

[37] Gustav Bodenstein, Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XX/1908., str. 106.

[38] Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Istoriskog društva B. i H.,* II.-1950., str. 160. (Ćir.)

[39] Diobena isprava, izdana od fočanskog kadije, u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

[40] Bašagić: Kratka uputa, str. 142.; Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini, Zagreb 1931., str. 70, stupac I.

[41] Truhelka, o. c. p. 36—37 (br. 37).

[42] Božić, o. c. p. 198.

[43] Vakufnama Mustafa-paše Sokolovića iz rečene godine u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

[44] H. Šabanović, Popis kadiluka u evropskoj Turskoj. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* god. 1942., str. 349.

[45] Muvekit, Tarihi dijari Bosna, I, str. 8. Kadićeva kronika III. (dio II), str. 100.

[46] Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXVII./1915, str. 209 do 211.

korisna razjašnjenja toga dokumenta.[47] Drugi dokumenat je službeni turski popis Hercegovine, napravljen od 7. do 9. decembra 1477. godine, t. zv. Tapu tahrir defteri, kojeg je nedavno pronašao u Carigradu Nedim Filipović i objavio iz njega samo neke podatke, koji se odnose na gradove u Hercegovini, medu ostalim i na Foču.[48]

U prvome dokumentu, u kojem se u samoj glavi ističe »Has Hoča. Da se zna kako razdielismo zemlu«, prema izvjesnim podacima iz samoga popisa i objašnjenjima, koje je dao Jeremić kao rođeni Fočak, radi se o raspodjeli zemlje, koja se prostirala jednim dijelom s desnu stranu rijeke Ćehotine, i to, na svu priliku, od njena ušća u Drinu pa uzvodno, a drugim dijelom na jugoistoku od grada, s obje strane te rijeke te na prostoru današnje općine Podpeć. Zemlja je rizdijeljena u ondašnjoj mjeri za površinu na 110,5 desetaka i 32 cijepa, a kao granice, odakle počinju ili gdje svršavaju pojedine dionice, navode se neki lokaliteti i objekti, od kojih su za naše razmatranje osobito važni ovi: »Stup mitropolitov prema Hoče«, »dvor vojvode Smaila«, »Dvorište mitropolitovo više crkve«, »Batev Do više crkve«, »Ljubović«, »Moišića baština više crkve« i »priko Tehotine prema crkvi Senokosi«. Vrijednost tih navoda razjasnićemo tokom daljnjeg izlaganja. Usto se tu navode još vinogradi, njive, sjenokosi, baštine, selišta, luke i lučice, knez i kaluderi. Dalje, tu su imena prijašnjih vlasnika tih zemalja te imena i prezimena 104 osobe, sve odreda kršćanske, kojim se zemlja dodjeljuje. Budući da je i jedno i drugo objavio i Truhelka i Jeremić, smatram, da taj slijed nije potrebno ponovo iznositi. Hoću samo istaknuti, da taj veliki broj zanimljivih imena i prezimena, od kojih su mnoga davno već zaboravljena, pružaju bogatu građu ne samo za studij naših narodnih imena i prezimena iz doba bosanske samostalnosti, nego i za proučavanje procesa islamizacije te porijekla islamiziranog stanovništva u Foči i okolini. Po svoj prilici među nabrojenim obrađivačima ima ljudi i izvan fočanskog kraja, sa različitih strana, koje su Turci doveli u ovaj kraj radi obrade zemlje, ali, nema sumnje, ima tu i starosjedilaca, na što, između ostalog, upućuju već ista prezimena i prijašnjih vlasnika i novih obra--ivača. No, u svakome slučaju najveći dio osoba, koje su tu navedene, činile su kvas za kasnije muslimansko stanovništvo Foče i bliže okoline, koje je tu, čini se, već u drugoj polovini šesnaestog vijeka dobilo apsolutnu većinu. Dakako, prezimena, koja jako sjećaju na kršćansko porijeklo, bila su pritom potisnuta, a neka druga opet zadržala su se u drugim krajevima do dana današnjega.

Popis, nažalost, nije datiran. Truhelka na osnovi podataka Dubrovačkog arhiva, u kojim se sačuvao. spomen o popisu zemlje u Hercegovini u god. 1475. i 1515., zaključuje, da je taj popis nastao krajem petnaestog ili početkom šesnaestog stoljeća. Danas već znamo, da je jedan popis Hercegovine obavljen, kako je navedeno, i god. 1477., ali se, prema Filipoviću, koji se osvrće i na taj popis,[49] vidi, da taj katastar nije identičan turskome popisu iz 1477. i da, prema tome, nije uopće iz te godine, ma da se i u popisu od te godine Foča tretira kao has hercegovačkog sandžakbega. Međutim, u samome popisu ima jedno vrlo važno mjesto, na osnovi kojega možemo sad približno odrediti vrijeme, kad je taj važni dokumenat nastao. To mjesto glasi: »I minuvši peti desetak od dvora voevode Smaila...« A upravo tome vojvodi Smailu očuvali su se podaci i u Dubrovačkom arhivu, koje nam iznosi Božić posve neovisno od našeg problema, i iz kojih se jasno vidi, da je taj Smail bio vojvoda u pograničnim dijelovima Dubrovnika, vjerovatno u Trebinju, od septembra god. 1469. do januara 1470.[50] Taj nam podatak daje vrijeme, kad je živio vojvoda Smail, i orijentaciju, kad je nastao naš dokumenat. Budući da se uz vojvodino ime u našem popisu ne navodi čast sandžaka, što bi inače najvjerovatnije bio slučaj, pa niti obligatni naslov bega, što ga bez iznimke imaju svi sandžaci već od 1470., može se uzeti kao posve sigurno, da je u doba postanka našeg dokumenta Smail bio vojvoda samo Foče i fočanske nahije. Ma da uopće nemamo vijesti sve do god. 1510. da je Foča s okolinom imala svoga zasebnog vojvodu ni prije ni poslije februara 1470., ipak se može uzeti kao sigurno, da je tu sjedio lokalni vojvoda bar do februara 1470., dok nije došao vojvoda Hamzabeg, koji otada ima u svojoj vlasti cijeli osvojeni teritorij Hercegovine, kakve službenike i dokumentarno sretamo u drugim, novoosvojenim mjestima, na pr. na granici Dubrovačke republike, s kojom su oni imali više dodira, pa im se tako i sačuvao spomen u dubrovačkim spisima. Na osnovi svega toga smatram, da ne ćemo pogriješiti ako uzmemo kao prilično sigurno, da je naš Smail bio vojvoda u Foči negdje u toku prve četiri godine turske vlasti u Foči, dakle između ljeta 1465. i septembra 1469., i da je popis fočanskog hasa nastao upravo u tome vremenu. Posve je logično, da su novi gospodari odmah ili ubrzo nakon ulaska u Foču odredili karakter zemlje i razdijelili je na obradu po svom agrarnom sistemu, a naš popis,

[47] Dr. Risto Jeremić, Has Hoča. Jedan stari popis ljudi i zemalja. *Glasnik Geografskog društva,* sv. 11, Beograd 1925., str. 94—102. (Ćir.)

[48] Nedim Filipović, Pogled na osmanski feudalizam (s naročitim obzirom na agrarne odnose). *Godišnjak Istoriskog društva B. i H.,* IV/1952., str. 131.

[49] Ibidem, p. 37—39.

[50] Božić, o. c. p. 183—185.

kad ga dobro prostudiramo, upravo odiše vremenom, dapače i danom, kad je fočanska zemlja prešla u novi agrarni sistem. Tekst navodi i osobe, koje su bile vlasnici nekih dijelova izdijeljene zemlje neposredno prije popisa, a veli se izričito na jednom mjestu da je desetak i po Moišića baštine dat Ostoji Moišiću, znači članu iste porodice, koja je neposredno prije toga popisa samostalno uživala svoju baštinu. U samoj glavi popisa, a i u čitavu daljnjem tekstu govori se u prvome licu množine (»razdielismo« i »dasmo«, t. j. dadosmo), što znači, da su naredbodavci pisanja toga akta bili jedno (sandžakbezi izražavaju svoju osobu u množini!) ili više baš onih lica, koji su tu prvu diobu neposredno i izvršili.

Službeni turski popis (defter) iz god. 1477. već prema onom, što nam je iz njega iznio Filipović na navedenom mjestu, daje daljnje i još zanimljivije podatke o Foči dvanaeste godine nakon njena ulaska u sastav turske države. Prije svega odatle se vidi, da je Foča (»Hoča«) u nahiji Sokolu tada imala četiri mahale (četvrti), a u njima ukupno 227 kuća (upravo domaćinstava), 33 neoženjene osobe, 5 udovica i svega tri muslimana, dakako, mještanina. Dalje su tu izneseni državni, rentni prihodi, razrezani na kršćansko stanovništvo Foče, a ti podaci izgledaju ovako (citiram doslovno Filipovića):

Od badži bazara (takse na trg), takse nijabeta i prihoda od 4 skele	27.753 akče,
Od ispendže	7.049 akči,
Od agrarnih i stočnih proizvoda s prihodom od 9 mlinova i dal'jana (ribolovišta)	10.134 akče.

»U ovoj zadnjoj stavci uračunat je prihod od 788 medri vina, i to u vrijednosti od 6.304 akči i 206 lukna žita u vrijednosti od 3.029 akči. Da bi se dobila približna slika prihoda od skela, napominjemo, da se na ime takse uzimalo od konja 1 akča, od tovara 2 akče, a od natovarenog konja 3 akče.

»Prihode od žita osiguravale su 4 mezre (sjališta) koje su bile na raspoloženju stanovnika grada.

»Od zanata se ne pominje nijedan, osim ako se u imenu Milobrad, sin Ključarev, ne nalazi trag jednog zanatskog zanimanja. Inače ima jasnih indicija snažnog priliva vlaha-stooara u grad. Ali zato imaju dva vrlo interesantna podatka, koji imaju opštu važnost za razvitak naših gradova pod Turcima. Od tri muslimana u Foči dvojica su zanatlije: Hizir buzadžija i Dogan kovač. Drugi podatak govori o tome kako se izričitom zapovješću s Porte naređuje, da se putem zamjene zemljišta osigura i raspodijeli muslimanima zemljište pogodno za gradnju kuća, u kojima će stanovati«.[51]

Iz iznesenih podataka dobivamo, prije svega, sliku, koja je za nas vrlo važna, o veličini samoga grada, a potom i o ekonomskoj strukturi i snazi mjesta. Ako uzmemo približno, da je jedno domaćinstvo brojilo 5—10 članova, recimo, prosječno, 7, onda je Foča u to doba imala oko 1600 stanovnika, a to je za ono doba bila prilično napučena varoš. Ukupni pak rentni prihodi od stanovništva Foče iznose 40.936 akči, a od te svote donose takse na trg, nijabet i prihod od 4 skele 27.753 akče, dakle znatno više od polovine ukupnih dohodaka. Šteta je, što Filipović nije raščlanio tu stavku i iskazao nam zasebno visinu samih tržnih prihoda. Dalje, agrarni i stočni proizvodi, uključujući tu mlinarinu i ribolov, oporezovani su sa 10.134 akče, a to je tek jedna četvrtina ukupnih daća. Iz takve analize proizlazi, da je Foča još tada bila više trgovačko-prometni, a manje agrarni grad, a u tome se pravcu on razvijao i u kasnijim vremenima. Uspoređujući pak navedene brojčane podatke o Foči iz god. 1477. s takvim podacima o drugim našim gradovima na području osvojenog dijela Hercegovine, zatim Bosne i u oblasti Vuka Brankovića (Srbija), koje nam također iznosi Filipović na osnovi i drugih deftera,[52] proizlazi, da je Foča u to doba bila po broju stanovništva najveći grad na Čitavom tom širokom prostoru, a po ekonomskoj snazi jedno od prvih mjesta. Jedino ga je, i to neznatno nadilazio Vučitrn god. 1455. sa 45.186 akči te Sarajevo u god. 1485. s 45.744 akče i god. 1489. sa 42.241 akči prihoda.

Proces islamizacije naših srednjovjekovnih gradskih naselja, pa tako i Foče, pospješivala je, pored ostalog, osobito ona dobro smišljena zapovijest sultana, što je Filipović navodi baš u vezi s Fočom te Pljevljima, da se putem zamjene zemljišta osigura i raspodijeli muslimanima zemljište »kako bi se izgradio grad«. U svjetlu takve politike i sve jačeg učvršćivanja turske vlasti starosjedioci su stajali pred dilemom: pristati na prisilnu prodaju ili zamjenu konjukturne zemlje u gradu za zemlju izvan grada, koja nije morala biti ni plodna ni naručna, ili pak primiti vjeru, a s njome i druge privilegije novoga gospodara te ostati na svojoj dotadašnjoj zemlji. Povijest govori, da su se odluke kretale postepeno, ali sigurno u tome drugom pravcu. Već u šesnaestom vijeku razvila se jaka muslimanska kultura u Foči, koja je sigurno prilično, ako ne i u dobroj mjeri potisnula kršćansko stanovništvo iz grada. Po samom porijeklu, to muslimansko stanovništvo Foče je jednim, manjim dijelom starosjedilačko, iz samoga grada, a drugim, mnogo većim iz okoline, odakle su seljaci,

[51] Filipović, o. c. p. 131.

[52] Podaci još u Filipovićevom članku »Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima«. *Pregled* (Sarajevo), god. 1953, br. 7—8, str. 67—76.

mahom muslimani, dolazili u grad za boljom zaradom. Taj proces priliva seoskog stanovništva nije se završio još ni krajem šesnaestog vijeka. Po arhivalnim podacima, koje ćemo iznijeti u idućem dijelu o ekonomici grada, vidi se, da je još na samome prelazu iz šesnaestog u sedamnaesto stoljeće bilo u Foči više osoba, koje su se tu bavile obrtom i drugim zanimanjima, a stajali su po raznim selima u okolini grada. Uz takve muslimane poluseljake-polugrađane navodi se u Foči, značajno je, i jedan pravoslavac, kujundžija Mihajlo, s kućom (»sakin«) u Ligatima.[53]

Ima izvjesnih podataka, da su se u Foču doseljivali muslimani i iz daljih krajeva, dapače i iz sasvim drugih zemalja. Godine 1581. umro je tu Mostarac Kurt, sin Sabitov, a god. 1588. bili su stanovnici Foče jedan Travnjak, zatim Jusuf i Sinan-čelebija, obadvojica iz Šikloša, te imam neke fočanske džamije Ibrahim-halifa, rodom čak iz Magriba u sjevernoj Africi.[54]

Među stare fočanske muslimanske porodice ubrajaju se Hoše, Pilavi, Šuvalije te Hadžipirići. Hoše su već izumrli, Pilavi, koji su u posljednje doba bili brojni u gradu, dokumentarno se spominju tu od god. 1008. (1600.),[55] Šuvelije se pak u poznatim izvorima po prvi put sretaju tu u devetom deceniju osamnaestog vijeka, a Hadžipirići nose to prezime po Hadži Pirija, koji se spominje tu među živim god. 1014. (1605.) i za kojeg njegovi današnji potomci hoće, da je doseljenik iz Turske.[56]

Zanimljiva su izlaganja Riste Jeremića, koji je, bez sumnje, dobro poznavao prilike u Foči, da su današnji pravoslavni stanovnici u gradu i okolini najvećim dijelom dinarski doseljenici »od nazad 250 godina naovamo«. U starenike u okolini ubraja jedino Pavloviće i Bunoviće, a u gradu navodi samo kao staru, već izumrlu porodicu Vladisavljeviće te Kandiće i Prodanoviće, za koje ne ističe da su starosjedioci, nego da im se ne zna porijeklo.[57] Jeremićevo izlaganje treba ispraviti i dopuniti utoliko, što se u Foči spominju pravoslavni stanovnici, čak i njihova današnja četvrt Varoš još god. 1026. (1617.)[58] Ta je četvrt, bez sumnje, postojala i prije te godine, a nastala je negdje u šesnaestom stoljeću, kad su muslimani već bili postali ajpsolutna većina u gradu pa potisnuli preostale kršćane iz samoga središta. Zahvaljujući većem broju izvora iz kasnijih vremena, danas već znamo, da se još od početka sedamnaestog stoljeća pravoslavni živalj u Foči sve više sreta i uključuje u privredu grada, a u prošlom vijeku postaje gotovo i primaran nosilac čisto trgovačkog poslovanja u gradu.

Značajna su ispitivanja i srpskog etnografa Milenka S. Filipovića, prema kojim je u okolini Foče bilo i katolika. »Posljednji katolik umro je u selu Ivanovci. Kažu, da je bio starenik. On se 1882. digao i zajedno s ostalim borio protiv Austrije.[59]

Jaka tradicija, koja se održala do danas, govori da je u Foči bilo i židovskog življa. Kazuju, da ih je nekad bilo tu mnogo i da su imali zasebnu mahalu na južnoj periferiji grada, u Rrežinama, a to kazivanje potvrđuje nam turski putopisac Evlija Čelebija, koji je prošao kroz Foču god. 1664. i u svom putopisu zapisao, među ostalim, i zasebnu mahalu Zidova. Danas te mahale, dakako, nema, jer su se Židovi nepoznatog vremena potpuno iselili iz Foče. Kazuju stariji ljudi, da su otjrrani tako, što su Fočaci pazarni dan okrenuli od ponedjeljka u subotu, židovski nedjeljni blagdan.

---

[53] On se spominje kao zajmoprimac od 2000 akči u obračunu Ali-pašina vakufa u Foči od 1. džum. I. 1075 (20. XI. 1664.). *Turski arhiv* u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, br. 1282. Njegovi potomci naselili su se, dapače, stalno u ,gradu i bavili se istim zanatom sve do naših dana. Posljednji od njih bili su braća Pero i Vasilije, koji su imali dva prezimena, *Kujundžići* i *Spahići,* a po porijeklu zvahu se i *Ligati.* (O toj porodici vidi još podatke i narodno kazivanje kako je kao najstarija porodica dobila spahiluk kod Zarzyckog, *Glasnik Zemaljskog muzeja* III/1891., str. 210.)

[54] Turski rukopis (komentar djela »El-Vikaye«) u 6 svezaka, nastao u Foči spomenute godine, u Gazi Husrevbegovoj (GH) biblioteci u Sarajevu. —. H. M. Handžić, *Jugoslavenski list* (Sarajevo) od 23. IV. 1939.

[55] Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1282.

[56] Jedan Hadži Pirijin potomak po imenu *Salih Hadžipiri-zade* bio je, prema jednom beratu, god. 1783. imam u Carevoj džamiji, a prema jednom drugom izvoru i kadija u Foči. Salihov sin *Sulejman* bio je kadija, a sin ovoga *Mustafa Vehbi,* suvremenik i, navodno, školski drug bos. vezira Dželal-paše, bio je muderis i prvi muftija iz te porodice, a usto i pjesnik. Njegovi su sinovi Sulejman *Hadžipiri-zade,* koji se javlja s punim prezimenom još god. 1851. (vidi bilješku 80) i brat mu *Salih-efendija* s priimenkom *Nijazi,* muftija, kadija i muderis u Foči (umro 1869. — *Kadićeva kronika* XXVI, str. 139). Sulejmanovi potomci zovu se i dalje *Hadžipirići,* a potomci *Salih-efendijini* prozvali su se poslije god. 1869. po njegovu glavnom zanimanju *Muftići.* Ta druga porodica i danas je također vrlo razgranata. Jednim dijelom živi u Foči, a drugim u Sarajevu i nekim drugim mjestima u Bosni.

[57] Jeremić, o. c p. 101—102.

[58] Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1282. U ispravi se navodi, da je rečenog datuma neki *Mihajlo,* bez oznake zanimanja, iz *Varoši* dobio zajam od 1500 akči od vakufa Defterdara Memišahbega.

[59] Mil. S. Filipović, Foča. *Glasnik Ferijalnog saveza* (Beograd), 11/1924., br. 6—7, str. 7.

PRIVREDNI ŽIVOT GRADA

Prelaskom Foče u tursku vlast ekonomska struktura grada dobiva postepeno prilično izmijenjene oblike. U »Hasu Hoči« i turskome popisu od 1477., vidjeli smo, spominju se u neposrednoj okolini Foče vinogradi i određuje se porez na proizvodnju vina, što znači, da je ta privredna grana bila u srednjem vijeku razvijena. U tursko doba, ne zna se iz kojih razloga, ona potpuno zamire. Gubi se i sama kultura vinove loze, kao i u drugim bosanskim mjestima, a zadnji joj je spomen još očuvao putopisac Evlija Čelebija polovinom sedamnaestog stoljeća. Dalje, tokom šesnaestog stoljeća napuštaju se i željezni rudnici u okolini, a i sam ribolov, koji je, kako smo vidjeli, još god. 1477. donosio znatne prihode.

Građani se, malo pomalo, orijentiraju, uglavnom, na trgovačku i obrtničku privredu. A taj proces nije tekao tako brzo. Vidjeli smo, da Foča još god. 1477. nije imala nijednog starosjedioca zanatliju, a jedina dva zanata, koja se tada navode u gradu, drže u rukama muslimani, od kojih je onaj Dogan kovač mogao biti i mještanin renegat. Već je Božić istakao đa Foča u jednom širokom vremenskom periodu na prelazu u tursku vlast nije pokazivala neku naročitu živost, dakako uslijed nesigurnih prilika u zemlji, osobito na putovima, kojim se vršio transport robe.[60] Stanje se ne izmjenjuje brzo ni dolaskom novih gospodara u grad, koji donose sa sobom i onaj levantski smisao za trgovinu. Ni do šest godina iza prolaza u novu vlast Foča ne izbacuje pojedince u privrednom životu. Dapače, i carinu u samoj Foči zakupljuju ljudi sa strane, a ne iz Foče. Tako je 21. maja 1471. kupio od hercegovačkog sandžakbega Hamzabega carine u Foči, Goraždu i Cernici dubrovački trgovac Živan Pripčinović za 70.000 aspri s tim, da mu tu svotu otplaćuje u tromjesečnim obrocima.[61] Valjalo je, dakle, u prvome redu obnavljati veze s Dubrovnikom i tražiti nove putove u privredi. Na tome rade i sami hercegovački sandžakbezi, bilo da se i sami bave trgovinom, bilo da drugim načinom pomažu razvoj privrede. Tako već god. 1475. gospodar Hercegovine Sinanbeg izdaje u stonom mjestu »na Hoči« Dubrovčanima, s kojim je i inače stajao u odličnim vezama, slobodni list, kojim im osigurava punu zaštitu njihovim trgovcima. Garantira im, da nitko od carevih ljudi na području njegova »vladanja«, niti ko od varošana, seljaka i vlaha ne smije učiniti nijedne »zavrtnice« dubrovačkim trgovcima i ljudima, i da dubrovački trgovci imaju punu slobodu kupovati za svoje aspre gdje hoće, bilo u varošana ili seljana, gdje im draže bude i gdje cijenu bolju vide. Zaklinje se carevom glavom, da će svakoga, koji im uzradi protiv ovoga lista, objesiti pred vlastitom kućom.[62]

Ekonomika Foče dobila je veći zamah početkom idućeg, šesnaetsog vijeka, a najviši je razvoj dobila u zadnjim decenijima toga stoljeća, dakle u periodu, dok je Foča bila upravno središte hercegovačkog sandžaka, koje je samo po sebi uveliko utjecalo na razvoj trgovine i zanatstva u gradu. Nemamo podataka kojim bi se mogao pratiti proces te izgradnje, ali možemo i iz onih oskudnih vijesti stranih putnika, koji su prolazili kroz Foču, zaključiti, da je već u prvoj polovini šesnaestog vijeka fočanska čaršija imala »mnogo dućana i trgovaca«. S druge strane, tokom toga vijeka u Foči su izgrađeni brojni monumentalni objekti kao zadužbine, a njihovi su osnivači sigurno ostavljali za uzdržavanje neproduktivnih zadužbina razne koristonosne objekte, u prvome redu dućane, koji su bili od velikog značenja za razvoj fočanske čaršije i privrede, potom hanove, hamame te veće svote gotova novca, da se daje u promet u vidu zajma ponajprije obrtnicima uz određeni kamatnjak. Do nas je doprla samo jedna zakladnica o jednoj takvoj zadužbini u Foči u šesnaestom stoljeću, pa ne možemo ništa pobliže reći ni s te strane kako je nastajala i razvijala se fočanska čaršija. Može se ustvrditi samo to, da su najveći dio privrednih objekata u gradu tokom šesnaestog vijeka podigli pojedinci u vidu zadužbina (vakufa). To potvrđuju brojne analogije iz drugih naših mjesta baš iz toga vijeka, o kojim se očuvao dobar broj zakladnica (vakufnama).

Prvi podaci koji nam retrospektivno prikazuju bogatu i široku skalu fočanskog zanatstva šesnaestog vijeka potječu iz početka sedamnaestog vijeka. Sadrže ih obračuni vakufa Defterdara Memišahbega od mjeseca ramazana 1008. (16. III. — 14. IV. 1600.), reb. I. 1014., (17. VII.— 15. VIII. 1605.), početka ramazana 1019, (17. XI.— 16. XII. 1610.), i početka ramazana 1026. (2. IX. — 1. X. 1617,), te obračun vakufa Alipaše od 1. džum. I. 1075. (20. XI. 1664.).[63] Kapital tih vakufa sastojao se u gotovu novcu, koji se davao u zajam privrednicima fočanske čaršije. U obračunu su navedene osobe, kojima je dat zajam, s naznakom visine zajma u akčama, zatim njihovi jamci (kefili), a negdje i nekretnine kao zalog, te svjedoci isplate. Zahvaljujući baš takvome knjiženju, na osnovi tih podataka saznajemo, da je u prva dva decenija sedamnaestog vijeka Foča imala najmanje dvadeset i četiri vrste zanata. Kažem najmanje, jer su tu ubrojeni samo oni obrtnici, koji su bili u prilici da dižu zajam, da budu

[60] Božić, o. c. p. 285.

[61] Ibidem, p. 318.

[62] Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici, dokumenat br. 42.

[63] Četiri originalna fragmenta u GH biblioteci u Sarajevu, broj 1282.

jamici i svjedoci. Iz popisa se vidi, da su tih godina u Foči postojali ovi obrti i po imenu obrtnici (navode se zajmoprimci i jamci, a osobe, uz koje ovdje nema takvih navoda, bili su svjedoci):

1. Aščije: 1600. Ahmed.
2. Berberi: 1605. Feruh, digao zajam od 3.600 akči, Jusuf, sin Behramov, iz Osman-efendijine mahale, digao zajam od 2.300 akči, drugi Jusuf, Memija, Musa.
3. Bičakčije (nožari): 1600. Durak iz Džami Atik-mahale, digao zajam; 1617. Behram, jamac.
4. Buzadžije: 1600, Jusuf, Turhan.
5. Čizmedžije: 1600. Ahmed, Alija, Bajazid, Ibrahim iz Ljubović mahale (ovaj i 1610.), Osman, Piriia i Sefer, obojica iz mahale Sultan-Fatime; 1610. Nezir; 1617. Hasan.
6. Ćurčije: 1664. Ismail.
7. Dunđeri (graditelji): 1605. Memija iz Muminbegove mahale digao zajam od 700 akči, jamac mu brat Alija; 1610. Ibrahim iz sela Trošnja, digao zajam od 1.300 akči.
8. Halači: 1600. Hasan (Husein?); 1610. Musa.
9. Kahvedžije: 1600. Ibrahim, Mehmed-čelebija; taj drugi 1610. digao zajam od 3.000 akči.
10. Kalajdžije: 1600. Sefer (?); 1610. Bešir.
11. Kasapi: 1600. Alija.
12. Kazazi: 1600. Husejn, Ibrahim-čelebija; 1600. i 1605. Ibrahim; 1610. Murteza.
13. Kovači: (timurdži): 1600. Jusuf iz mahale Šejh Piri; 1605. Malkoč.
14. Kujundžije (zlatari): 1600. Salih, jamac; 1600. i 1605. Hasan, Hadži Mehmed (ovaj i 1610.); 1610. Mehmed; 1617. Alija; 1664. Mihajlo iz Ligata digao zajam od 2.000 akči, a kao zalog zapisan dućan.
15. Lončari: 1600. Mehmed.
16. Mlinari: 1600. Nesuh iz Mustafa-pašine mahale, jamac.
17. Mudželiti (knjigovesci): 1600. Šaban.
18. Nalbanti (potkivači): 1600. Osman.
19. Pašmakčije (obućari): 1600. Ahmed, Ališah, Hasan (?), Mehmed, Memija, Muharem iz Muminbegove mahale, Nezir (digao zajam), Seid; 1600. i 1605. Musa, Mustafa; 1600. i 1610. Balija; 1617. Omer iz Džaferbegove mahale.
20. Pekari: 1600. Bajazid, Husejn jamac, Mustafa, Velija; 1605. Mehmed.
21. Sarači: 1600. Latif, Memija, Musa, Velija; 1605. Hasan; 1610. Jusuf, Memišah, Osman.
22. Tabaci (kožari): 1600. Bajazid, sin Pervanov, Pervan, Nesuh iz Muminbegove mahale i još jedan nečitka imena; 1605. Faik, Jusuf, sin Velijin, iz sela Popratna, digao zajam od 1.000 akči, Nesuh, sin Memijin, digao zajam od 3.700 akči, Omer, Seid.
23. Taščije (klesari): 1600. i 1610. Murstafa iz sela nečitka imena; 1610. Mustafa iz sela Biokova, digao zajam od 6.000 akči.
24. Terzije (krojači): 1600. Alija, Firuz, Ibrahim, Jusuf, Mehmed, Nesuh (digao zajam od 5.000 akči), Ibrahim, sin Alijin, dužan 1.500 akči); 1605. Omer, digao zajam od 660 akči; 1610. Mehmed, koji je istodobno i telal.

Pored tih imena i zanimanja navode se u obračunu od god. 1600. još bakal Husejn i nekoliko trgovaca (tudžar), zatim dva zanimanja, koja se, strogo uzevši, ne mogu nazvati obrtom, nego čaršijskom službom: bаždari i telali. Od prvih se navodi god. 1600. Osman i drugi Osman, 1605. Ibrahim, a od drugih god. 1610. pored spomenutog Mehmeda, koji je bio i terzija, još Hasan, sin Abdulahov.

Među nabrojenim zanatima udara u oči množina zanata vezanih za preradu kože i izradu kožnate robe: tabaci, čizmedžije, ćurčije, pašmakčije i sarači. Među njima su bili, svakako, najbrojniji tabaci, štavljači kože. Imali su svoje radionice na južnoj periferiji grada, pa se taj kraj i danas zove po njima Tabacima. Polovinom sedamnaestog vijeka radili su u Međuriječju, a u posljednje vrijeme i uz Ćehotinu u samom gradu, nedaleko džamije Aladže. Tu su bili još god. 1894., kad ih je zapamtila starica Vojislava Hadživuković, koja se te godine udajom nastanila u Foči.

Od obrtnika drugih vrsta, kojih u našem popisu nema, a za koje sigurno znamo, da su postojali i radili bar u prošlome vijeku, navodim ove: bunardžije, ćeremidžije i ćerpidžije, grebenari i češljari (zanimanje Cigana u Foči i na Brodu), kazandžije, mutapčje (obrt seljaka u selima Slatini, Jošanici i Zavodištima), samardžije i tufekčije ili puškari.

Kao zasebnu privrednu granu i muslimana i pravoslavnih građana valja posebno istaknuti kućnu radinost, koja je proizvodila razne vrste platna, vezova i čilima ne samo za kućne potrebe, nego i za tržište. Sudeći po broju tkalačkih, stanova, kojih je bilo, kako kazuju, do četiri stotine, i količini izrađevina, koje su se pojavljivale na

tržištu, bila je to čitava tekstilna industrija.[64] Mnogo fočanskih žena i djevojaka bavilo se tim poslom sve do okupacije god. 1878., dok nije počeo uvoz tvorničkih tkanina, koje su uskoro potpuno ubile tu radinost. Zadnjih stanova, koji su radili za tržište, nestalo je pred prvi svjetski rat.

Tri su sirovine, koje su bile potrebne toj radinosti: vuna, pamuk i svila. Vunu je davala stokom bogata fočanska okolina, pamuk se dobavljao sa strane, ali se stoga manje i rabio, a svila se dobivala, bar u posljednje vrijeme, u samome mjestu. U Foči je u tu svrhu mnogo gajena svilena buba, počevši, najvjerovatnije, od četvrtog decenija prošlog stoljeća, kad je hercegovački vezir Ali paša Stočević prvi put uveo tu kulturu u zemlju, pa sve do iza okupacije Bosne i Hercegovine. Još god. 1878. bilo je pedesetak kuća u Foči, koje su gajile svilenu bubu, a svaka takva kuća imala je u avliji dud, koji je svilcu davao hranu, i smatrala se vrednijom i imućnijom. Kad se ko u Foči htio ženiti, pričaju i danas stariji ljudi, prvo su pitali s djevojčine strane, ima li momak pred kućom dud, što ima značiti, je li kuća radina i imućna.

Najviše je bilo rašireno tkanje tankog platna za rublje i marame baš od svile, a to je t. zv. ćereće i razni drugi svilenici s trakama u boji. Uz proizvodnju tih tkanina pridolazi i vez, kojim su se također Fočanke mnogo bavile i njime resile marame i drugu rubeninu i za vlastite potrebe i za prodaju.

Ti proizvodi kućne radinosti imali su široku potrošnju po Bosni, Hercegovini pa i Srbiji, gdje se ta roba gonila osobito uz godišnje vašare. Noviji fočanski trgovac Ibro Kašmo (umro god. 1903.) imao je sam u radu deset stanova, a kad je polazio na vašar u Srbiju ili Bosnu, robu mu je nosilo i po petnaest konja. Njegova pak žena Džehva iz fočanske porodice Balića bješe u neku ruku učiteljica tkanja i veza, jer je zalazila po drugim kućama i besplatno podučavala djevojke i žene u tim vještinama.

Trgovina u Foči, zajedno s obrtima, bila je naročito živahna sve dok stari Dubrovački drum nije izgubio svoje značenje padom Dubrovačke republike početkom XIX. st. Otada se fočanski trgovci sve više orijentiraju na unutrašnjost, osobito na Srbiju, koja je bila jak potrošač fočanskih obrtničkih proizvoda. Kao glavni izvozni artikli fočanskih trgovaca bili su vuna, vosak i prerađena koža, a osobito sahtijan, koji se izvozio u Osijek, Peštu i Beč[65] te dugi noževi, roba koja se mnogo proizvodila u Foči i raznosila do vrlo dalekih krajeva. Trgovinom su se u Foči bavili i muslimani i pravoslavni, no, u pravilu, kako su mi kazivali stariji ljudi, trgovina je bila u rukama pravoslavaca, a obrti opet u rukama muslimana. Od pravoslavnih trgovačkih kuća na glasu su bili Glođaje i Hadživukovići (i jedni i drugi izumrli), Jakšići i Sunare, koji su mnogo trgovali i s inozemstvom (Trst, Venecija, Leipzig). Od muslimanskih pak trgovaca bavili su se izvozom u posljednjih stotinu godina i s karavanama putovali po raznim vašarima po unutrašnjosti Balkana braća Mušan i Salihaga Karahodže, zatim Njuhovići, Bakići, Murataga Kahvedžić, Bećiraga Tuno, Ibro Kašmo i, posebno, Mehaga Hanjalić (umro god. 1905.) koji je fočanske proizvode prodavao po Uremeliji i Egiptu.

Od tih starih trgovačkih i obrtničkih porodica neke su se bavile trgovinom, ali samo u mjestu, i starim obrtima sve do naših dana, i Foča je još prije davedeset godina bila još uvijek znatan trgovački i obrtnički grad. God. 1932. bila su tu 272 trgovačka dućana, od njih su držali muslimani 167, pravoslavni 66 i Jevreji 1 dućan. Obrtničkih pak radnji bilo je 175, od kojih su 132 vodili muslimani, 41 pravoslavni, a 2 katolici.

Vrijedno je ovdje posebno istaknuti povjerenje i pažnju, koji su vladali i medu muslimanima i pravoslavnim u fočanskoj čaršiji, i kojih se i danas s ponosm sjećaju stariji obrtnici i trgovci obiju vjera. I tu je, kao i u starom Sarajevu, vladao običaj, da trgovac, koji je izjutra već nešto pazario, novog mušteriju šalje svome susjedu, da i on nešto odjutra pazari, da, kako se to stručno govorilo, sefteleiše. A kad je koji trgovac polazio u tuđinu da nabavlja robu, uoči polaska dolazili su mu na sijelo trgovci komšije na ispraćaj i oprost — iz svijeta, vele, ili doći ili ne doći! A kad bi se komšije razišli kućama, trgovac-putnik nalazio je za jastucima, gdje su gosti sjedili, po čevre i kese dukata kao pomoć u poslu i znao je tko je to ostavio samo po tome, tko je sjedio uz koji jastuk. Domaćin je brojio svaki novčić i pošteno vraćao dug kad se vratio s robom, a i on onda te iste trgovce tako pomagao, kad su oni polazili na put. Davalo se i pomagalo, dakle, diskretno, bez svjedoka i priznanica. Dalje, kad bi čaršijom naišao muslimanski sprovod, osobito ako je umro ko iz čaršije, sveijedan bi pravoslavac, i trgovac i obrtnik, prekinuo posao i izašao pred dućan s kapom u ruci da oda posljednju poštu svome sugrađaninu i susjedu. O sličnoj pažnji pravoslavaca pričao m! je posebno i sijedi Smailaga Pilav: zadesio se u dućanu kujundžije Vasilija Spahije, a uto se začuo na džamiji ezan, poziv na molitvu, i majstor Vasilije spustio je svoj batić te nije ni kucnuo, dokle se god ezan nije završio. Takvi su, eto, običaji vladali u fočanskoj čaršiji sve do prvog svjetskog rata, i vrijedno ih je zabilježiti.

U Foči i bližoj okolini grada bila je jaka još jedna privredna grana, koja je bila vezana za promet na tranzitnom drumu i za trgovinu Foče s

[64] U jednom ostavinskom spisu *(Monumenta turcica* u Orijentalnom institutu u Sarajevu, broj 1289) od 25. V. 1728. umrle Šahije, kćerke Ferhad-spahijine, iz Sultan Fatima mahale u Foči navodi se među ostalom zaostavštinom i *izvjesna količina beza* (bez bir mikdar) u vrijednosti od 400 para, što nam dokazuje, da je tkalačka radinost postojala tu još početkom osamnaestog- vijeka.

[65] Rudolf Zaplata, Carinska tarifa u Bosni i Hercegovini polovicom XIX. vijeka. Sarajevo 1935., str. 11.

drugim mjestima. To je kiridžijanje, prenos robe na konjima, pri čemu se uvijek udruživalo više tovarnih grla, mala karavana. Ljudi, koji su se tim poslom bavili zvali su se u srednjem vijeku ponosnici, a u tursko doba kiridžije. Imali su posebnu opremu i konja i sudova.[66] Seljaci iz okoline Foče bavili su se kiridžijanjem do pred sami drugi svjetski rat. Posljednja njihova veća linija bila je Foča-Sarajevo, s kojom je i to zanimanje izumrlo. U Sarajevo su gonili mahom voće, a iz Sarajeva raznu robu.[67]

Jesu li fočanski obrtnici bili, kao oni u Sarajevu i Mostaru, organizirani u esnafe ili cehove, o tome je teško nešto određeno reći i pored toga što znamo da je Foča imala brojne zanate, i da je u jednom takvom zanatu radio velik broj obrtnika. Dovoljno dokumenata o fočanskom obrtu nema, a i oni, koji postoje, ne govore ništa o tome. Popis vakufske gotovine iz prvih godina sedamnaestog stoljeća, što smo ga naprijed iscrpili, ne sadrži nijedan podatak iz kojeg bi se moglo zaključiti, da je tu postojao esnaf, osim ako se u zanimanju bazarbaše Mustafe, za kojeg se veli da je iz Jeleča i da je god. 1600. digao zajam od 1.000 akči, ne krije trag esnafske funkcije. Slaba je i narodna predaja o tome. Posljednji fočanski samardžija Risto Jojić, kojem su danas osamdeset i dvije godine, nije mi znao reći nijedne riječi o tome. Jednu jedinu predaju o esnafu u Foči čuo sam god. 1953. od mještanina Muhameda Muftića, bankovnog činovnika i starijeg čovjeka. On je, veli, još kao dijete, prije 55 godina, slušao jednog fočanskog berbera kako je više puta pričao o fočanskim esnafskim ćehajama. Bilo bi vjerovalno, da su oni bar jači obrti u Foči imali svoj esnaf. A ako je i postojao, ukinut je polovinom prošloga vijeka za Omer-paše Latasa, koji je učinio kraj esnafskoj organizaciji i u drugim našim mjestima.

STRANI PUTOPISI O FOČI U XVI. I XVII. VIJEKU

Za proučavanje privrede te, posebno, građevnih objekata i općih prilika Foče u navedena dva stoljeća, iz kojih imamo najmanje pisanih izvora, od osobitog su značenja zabilješke i izvještaji raznih putnika koji su Dubrovačkim drumom prolazili kroz Foču. Ja te podatke dajem ovdje kronološki, da se vidi kako je Foča u kojem periodu napredovala.

Benedetto Ramberti, tajnik mletačke vlade i učen pisac svoga doba, prošao je kroz Foču na putu iz Mletaka u Carigrad god. 1533. i u svome dnevniku zapisao, da je Foča (»Cozza«) veliko selo i da ima mnogo dućana i trgovaca. Tu je, veli dalje, stolica sandžakbega Hercegovine, a kroz mjesto prolaze svi trgovci koji idu iz Dubrovnika prema Carigradu kao i oni, koji idu natrag u Dubrovnik.[68]

Kornelij Duplicij Šeper (Cornelius Duplicius Scepperus), carski savjetnik te tajnik i član poslanstva kralja Ferdinanda I. sultanu u Carigrad, vraćajući se Dubrovačkim drumom iz Carigrada i na putu od Čajniča prema Foči iste godine 1533. veli, da siđoše u dolinu rijeke Ćehotine (»Thichotina«), koja mu izvire u gori blizu Pljevlja, i uđoše u Foču (»Gotza«), u kojoj je — ističe — stolica sandžaka Hercegovine. Kod Foče prijeđoše mostom preko Ćehotine, koja tu u Drinu (»Drinus«) utječe. Na daljnjem putu iza Foče dođoše do prijevoza na Drini, koja teče na sjever i prima tu Bistricu (»Bistricza«).[69]

Jean Chesneau, tajnik francuskog kralja i pratilac francuskog poslanstva u Carigradu god. 1547. ističe za Foču (»Chochia«), da je »zemlja srpska« (pais de la Servia). Varoš mu je turska i vodi živu trgovinu, a tu je, ističe, obično i stolica hercegovačkog sanđžakbega.[70]

Melchior pl. Seydlitz iz Niklasdorfa u Šleskoj uputio se 3. maja 1556. sa još tri druga iz Bratislave preko Mletaka morem u Palestinu, da pohodi sveta mjesta, a na povratku Dubrovačkim drumom god. 1559. došli su u trgovište Foču (»Catscha«), gdje mu sjedi turski vojvoda. Tu se putnici prevoze preko vode tekućice, koja dijeli Bosnu od Dalmacije, a imena joj se više ne sjeća (Drina). Svi putnici, koji dolaze iz unutrašnjosti — ističe putopisac — moraju tu pokazati svoje putne isprave i sve stvari, što ih imaju uza se. Čim oni pokazaše vojvodi putne listove, odmah ih bez daljnjega pretraživanja dade prevesti na drugu obalu.[7]«[1]

Philipp du Fresne-Canave, francuski mladić, proputovao je sa skupinom prijatelja god. 1572. Dubrovačkim drumom u Skoplje i Tursku, da se upozna s turskim krajevima. Pred Fočom, na putu za Skoplje, prešli su preko Drine drvenim mostom. U Foči su se zadržali jedan dan

[66] O toj privrednoj grani u našoj zemlji postoji odličan rad *Kale kiridžije* od Sime Trojanovića, objavljen u XIII. knjizi *Srpskog etnografskog zbornika* (Etnološka i etnografska grada), Beo,grad 1909., str. 1—153 + 3 table. (Ćir)

[67] Vrijedan prilog o fočanskim kiridžijama, zapravo svoje uspomene s puta u Dubrovnik i natrag u Foču s kiridžijama objavio je dr. Risto Jeremić pod naslovom *Drmjaci kiridžije* u 10. knjizi Glasnika Geografskog društva, Beograd 1924. (Ćir.)

[68] Dr. Petar Matković, putovanja po balkanskom poluotoku 16. vijeka, *Rad Jug. akademije,* knj. 56/1881, str. 21.

[69] Matković, *Rad* 62, str. 61.

[70] Ibidem, str. 71.

[71] Matković, *Rad* 84, str. 53

u nekom lošem i smrdljivom hanu. Za Foču veli, da je dobar turski grad i da je sjedište sandžakbega za Hercegovinu, »koji zapovijeda čitavom Srbijom«. Svi hrišćani — navodi — isturčili su se i sada su veliki neprijatelji putnika.[72]

Pierre Lescalopier »Parisien«, drugi francuski mladić Parižanin, putovao je preko Dubrovnika i Foče u Tursku god. 1574. i navodi za Foču (»Cozza«), da je neutvrđen grad po turskome načinu (ville a la mode turquesque, sans murs ni portes). Opisuje dalje: grad ima više džamija, a trgovina je u njemu vrlo razvijena (La ville est fort marchande). Pri izlazu iz grada prelazi se Drina drvenim mostom (misli svakako na most na Brodu), preko kojeg ne izlazi iz Turske nijedan konj skuplji od dvadeset dukata bez sultanova pasoša; ako neko dovede takvog konja, mora ga prodati tu za bagatelu ili potrošiti više nego što vrijedi za poklone mjesnom »sandžaku« i njegovim ljudima, da bi ga propustili.[73]

Pavle Kontarino, mletački bailo, idući iz Mletaka u Carigrad god. 1580., u svome dnevniku veli ovo o Foči: »Krenuvši u Foču (»Focchia«), prevezli su se velikom mukom na lađi preko rijeke, a od prenoćišta (valjda kod Broda na Drini) do Foče ima tri milje puta. Prošli su Foču, koja leži na spomenutoj rijeci i ima vrlo mnogo drvenih kuća i džamija. Pošto su prešli opet preko rijeke (Ćehotine) mostom, koji dijeli »Caint« (?), vidjeli su džamiju, koja ima vrlo lijep trijem i zdenac (šadrvan!), a sagradio ju je Nisir Aseriochia« (Nazir Hasan).[74]

Lefevre, tajnik francuskog poklisara na Porti Sancy-a, idući god. 1611. zajedno s poklisarom suhozemnim putem iz Pariza za Carigrad, u mjesecu augustu prošao je kroz Sutjesku pa »opet pređosmo Drinu velikim drvenim mostom, koji je duži od mletačkog Rialta. Taj je most podignut na cigli jedan svod, poduprt na oba kraja. Zatim ostavivši za sobom most i rijeku, koja čini malen zavoj, prođosmo kroz maleno selo od kojih pet ili šest kuća i putujući niz obalu rijeke, koja teče na našu lijevu ruku, te nakon po prilici sat i po (!) hoda stigosmo u varoš Foču (»Foschia«), u pokrajini Hercegovini, gdje ima još jedan most prebačen preko rijeke Ćehotine (»Tertina«). Ta varoš nije opkoljena bedemima, i u njoj ima kojih 800 drvenih i vrlo niskih kuća, bez pendžera (!). U toj varoši gospodin poklisar prenoći u karavan-saraju (»carauan-sarai«), prostoriji sličnoj tržnici, u kojem odsijedaju putnici. U tome se karavan-saraju može udobno smjestiti tri stotine konja. On je sagrađen od dobra kamena i pokriven olovnim krovom. U tome gradu pravi se mnoštvo noževa, na glasu ne zbog čvrstoće, nego zbog ukusne izrade.«[75]

Nepoznati pratilac francuskog poslanika na Portu Des Hayes-a prošao je na putu preko Dubrovnika za Carigrad kroz Foču god. 1626. i o njoj doslovno piše u svome dnevniku: »Foča (»Focia«) je mali grad, smješten u kutu, gdje se rječica Ćehotina (»Tihotina«) ulijeva u rijeku Drinu, nema bedema, a kuće su pravljene samo od drveta i zemlje. Ima mnogo više Turaka (misli: muslimana) nego kršćana, jer se, uglavnom, svi Turci iz te okoline sliježu u taj grad. Velika škola (l'Universiti), koja se nalazi u tome mjestu, privlači velik broj softa ili učenika, koji dolaze tu na nauke. Jedini predstavnici vlasti jesu kadija, koji kroji pravdu, i subaša, koji izvršava osude.«[76]

Evlija Čelebija, poznati turski putopisac sedamnaestog vijeka, bio je u Foči god. 1664. i ostavio nam u svome putopisu vrlo vrijedne podatke o tome mjestu, koji nadmašuju sve dosad navedene opise i kad ih zajedno uzmemo.[77] Taj odlomak donosim ovdje u prijevodu Hazima Šabanovića:

»Šeher Foča. Osvojio ga je Ebul-Feth sultan Mehmed han godine 869. (= 1465.). Njegove tvrđave (kal'a) u brdima su porušene. On je sada u Gazi Sulejman-hanovom katastarskom popisu krunsko dobro (nas) hercegovačkog paše na teritoriju hercegovačkog sandžaka. Njim upravlja vojvoda. To je ugledan kadiluk u rangu onih po tri (stotine) akči i s nahijama od sedamdeset i sedam sela. Ima muftiju, pretstavnika šerifa (nekibulešraf), spahijskog ćehaju (sipah kethuda yeri), jenjičarskog serdara, haračkog povjerenika (haradžaga), tržnog nadzornika (muhtesib-aga), baždara (baždar-aga), načelnika grada (šeher kethiida), prvake i velikaše.

Oblik i položaj Foče. Stere se duž obale velike rijeke Drine od istoka prema zapadu. Na jugoistočnoj, južnoj i zapadnoj strani u daljini koliko može top dobaciti nalaze se šumom bogate planine s velikim drvećem. Veliki šeher nalazi se u kotlini na ravnom i prostranom mjestu. Sve obalom rijeke Drine nanizane su prostrane prizemne i na sprat tvrdo zidane kuće s baščama i vinogradima. Ima 18 mahala. Deset ih je muslimanskih, a osam bugarskih, srpskih i latinskih (= katoličkih). Ima i jedna židovska mahala. Ima 2166 veličanstvenih, krasnih i lijepih kuća koje su u dobrome stanju, pokrivene ćeremitom i okružene baščama, tako da svaka izaziva ljubomoru i za-

[72] M. Dinić, Tri francuska putopisca XVI. veka o našim zemljama, *Godišnjica Nikole Čupića,* XLIX/1940., str. 98—99. (Ćir.)

[73] Ibidem, p. 113.

[74] Matković, *Rad* 124, str. 64.

[75] Vjekoslav Jelavić, Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski sandžak iz god. 1611, *Glasnik Z. M.* XIX/1907., str 473—474 (prijevod Jelavićev).

[76] Jov. N. Tomić, Opis dva putovanja preko Balkanskog poluotoka francuskog- poslanika Des Hayes-a u 1621. i 1626. g. od nepoznatog pisca. *Spomenik* S. K. A. XXXVII/1936., str. 93 — Matković, *Rad* 124, str. 79.

[77] Evlija Čelebi Scyahatnamesi, sv. VI, str. 430—435.

vist perzijskih vrtova (bag-i irem). Od svih su najveličanstveniji novosagrađeni saraj i Mustafa-efendije Kadića (Kadi-zade), zastupnika halife spahija u Rezidenciji Sreće (= u Istanbulu), potom Begov (?) saraj, Baš-ačik i serdarev saraj.

Džamije. Ima svega sedamnaest islamskih bogomolja (mihrab). Između svih (ističe se) džamija sultana Bajezida Velije u staroj čaršiji. To je starinska bogomolja, građena od tvrdog materijala i u klasičnom stilu. Ima drveno kube; pokrivena je olovom i ima jednu munaru. (Zatim) džamija Fatima-sultanije. I to je uredna bogomolja (musala), pokrivena čistim olovom. Na kraju zapadnog dijela ovog šehera nalazi se jednostavno građena džamija Šejh Piri-efendije. Defterdarpašina džamija je s jednom munarom, a (pokrivena je) olovom. Zatim ima Osman-agina džamija, u kojoj nad kapijom stoji ovaj natpis: »Zgrada Hadži Osmanove džamije, koja je slična raju. Postade divan i uzvišen hram blaženih. Posjetilac zadužbine reče datum njena dovršenja: „Postade krasna džamija i privlačan hram"«.

I ta je svijetla džamija pod kubetom, a sva je pokrivena olovom. Osim tih ima džamija kadije Osman-efendije. Na njenim vratima ima ovaj natpis: »Datum joj je: „Blago onome, ko u nju uđe čist." Godine 1002.«

To su glavne džamije na ovoj strani šehera Foče. Osim tih ima još jedanaest mahalskih mesdžida. Ćehotina (»Tihotina«) razdijelila je ovaj šeher nadvoje. Na suprotnoj, istočnoj strani rijeke nalaze se ove džamije:

Sučelice drvenom mostu, preko kojeg smo i mi prešli, na suprotnoj strani je Hasan-pašina džamija, koja je po cijelom svijetu poznata pod imenom Aladža džamija. To je krasna i divna bogomolja. Ovoj džamiji nema ravne u bosanskom ejaletu, ni u zvorničkom sandžaku, ni u šeheru Taslidži (Pljevlje), a ni drugdje. Njen je graditelj Ramadan-aga, glavni zastupnik (baš-halifa), glavnog neimara (mimar-baši) sultana Sulejmana Kodža Mimar Sinana, sina Abdul-Mennan-agina. On je uložio svu svoju sposobnost dok je napravio ovu krasnu i divnu Aladža-džamiju, kojoj ne može biti ravne. U ovu je džamiju sa stanovišta građevinske geometrije utrošeno toliko truda, toliko ukusa i finoće i ostvareno toliko ljupkosti, da ovakvu impresivnost nije ostvario nijedan raniji neimar na zemaljskoj kugli. Kako je ona ljepša i sjajnija od svih džamija (ovoga) šehera, to je pravi ukras šehera Foče. Neimar je čak na zidovima četverougaone osnove napravio okruglu kupolu poput plave zdjele, dostojnu divljenja i koju treba pogledati. Minber, mihrab, prozori i galerija mujezina (mahfil) su perforirani radovi od bijelog mermera poput parforacija Fahrije te odaju toliku vještinu, da se u svemu osjeća neka vrsta dopuštene madžije. Spolja, nad sofom su tri visoko uzdignute kupole na četiri mramorna i kao kristal bijela stupa. Da ne bi snijeg i kiša zasipali veliki džemat, oko sofe je simetrično poredano dvadeset borovih stupova te od drveta inženjerski napravljena neka vrsta krovnog prepusta (sundurma) tako, da onaj, koji ga vidi, ostaje zapanjen, jer je sav taj prepust izrađen s mrežastim perforacijama tako (lijepo), kao (da ga je gradio) Fahrija. Jugoistočni zid ove sofe je sav ornamentiran kameleonskim šarama, dostojnim kista Behzatova, Manijeva i Šahkulova.

U sredini dvorišta (harem) na mjestu obraslom u zelenilo pod visoko uzdignutom email-kupolom, koja sliči kupoli kakvog visokog dvorca i koja počiva na šest stupova, napravio je klesar mramora šadrvan (havd) za abdest. To je tako umjetnički izrađen šafijski šadrvan, da zaljubljeni ljudi, gledajući kako iz kamene časke pljušti živa voda i pravi vodoskok, prestanu čeznuti i uzimaju abdest. Na desnoj strasni ove džamije do samog puta podignuto je veličanstveno i visoko turbe (kube) na četiri stupa. Između stupova je kovački majstor napravio takve željezne rešetke i luknjice, da podsjećaju na rad kovača Davuda. Svaki majstor, inženjer i svjetski putnik, koji pažljivo pogleda ovo turbe i ove željezne rešetke, ostaje zapanjen i zadivljen.

Dobrotvor Hasan paša umro je u Budimu kao budimski defterdar, a njegovo su čisto tijelo, prema njegovoj oporuci, sahranili ovdje u šeheru Foči, u dvorištu ove džamije u spomenutom turbetu. To je i sada veličanstven mauzolej. Bog mu se smilovao! To je zaista bio čovjek od ukusa, darežljiv i plemenit, vrijedan i gostoljubiv kao Hatemi Tai i Džafer Bermeki. Budući da nije žalio blaga, neimar Ramadan mogao je uzeti iz dvadeset i jedne džamije, što ih je sam gradio, po neko umijeće (san'at) i sve ih primijeniti pri gradnji ove džamije. Uloživši svu svoju sposobnost, on je napravio takav božji hram, da mu nema ravna u Rumeliji (dijari Rum). Kako je osnivač bio vrlo darežljiv čovjek, vještaci su zato iz svih krajeva donijeli dobrotvoru na poklon po jedan svoj umjetnički rad i svi su dobili odgovarajuće skupocjene protudarove i nagrade. Onim umjetnički izrađenim lusterima, koje je također dobio na dar, uresio je unutrašnjost džamije, pa je ona postala sjajna bogomolja poput mlade, koje čelo sja kao mjesec. Iznad visokog svoda kapije na jugoistočnoj strani ove džamije na čistom bijelom mermeru napisan je kaligrafski ovaj natpis u stilu Kara Hisarije: »Ovu časnu džamiju podigao je osnivač zadužbine i dobrotvor Hasan, sin Jusufov, i dao joj njen kronostih: ,,Primi je lijepo, o vječni (bože)!" Godine 1047.«

Pokraj te džamije je džamija emira Mehmedage, zanimljiva i lijepa, ali nema posjetilaca. Ova se džamija u narodu zove Pašina džamija. Iznad kapije joj je ovakav natpis: »Ovu časnu džamiju sagradio je i proširio Mehmedaga, sin Abdulatifov, upravitelj vakufa. Napisano godine sedam stotina šezdeset i prve.«

Džamija Džafer-efendije je svijetla starinska bogomolja kojoj nema ravne, a pokrivena je drvom.

Sulejmanbegova džamija je udobna i privlačiva, ali joj je broj posjetilaca pomalen.

Na ovoj strani osim tih džamija nalazi se i više mahalskih mesdžida.

Ima, dalje, šest medresa; u nekim se predaje islamska tradicija (hadis).

Postoji osam tekija. Od svih je (najznamenitija) Bajezid-babina tekija na jugoistočnoj strani šehera medu vinogradima i baščama. Ona je okrenuta prema čaršiji i trgu i ogledalo je svijeta. Ukrašena je raznovrsnim maksurama i kuhinjama.

Ima tri javna kupatila (hamam). Jedno je pokojne Fatme-sultanije, drugo Bajezidovo, a treće Mustafa-efendije, zastupnika (halife) spahija. Sudnica (mehkeme), koja je u blizini toga kupatila, također je Mustafa-efendijina. U blizini te banje nalazi se prostrana musala. Tu mještani obavljaju molitve.

Postoje dva imareta. Jedno je Bajezid-hanovo, a drugo Aladža-džamije.

Od njihovih specijaliteta na glasu su četrdeset vrsta riba u rijeci Drini, bijeli hljeb i med samotok (asel-i musafa), sedam vrsta sočnog grožđa, višnje i kruške jeribasme (»yire basmaz«).

Prema baždar-aginim podacima (nakil) tu ima 26.000 dunuma voćnjaka (bag) koji daju desetinu (ošur). U čaršiji ima 540 dućana.

Kroz sredinu naselja (imaristan) ovoga šehera, ondje gdje je trg (pazar yeri), teče rijeka Drina koja se ne može preći na konju (hajvan). Jugoistočno od rijeke je glavni dio grada, a sjeverno i zapadno su poredani voćnjaci (bag). Stanovnici prolaze i na suprotnu stranu čamcima i lađama. Svi dvori (saraj) i uglednije kuće šehera leže na obali Drine. Doksati i prozori gledaju u rijeku. Dužina šehera obalom rijeke je 4.000 koraka.

U ovom hercegovačkom sandžaku postoje dva velika grada (mahmiye), jedan je Foča, a drugi Mostar.

Stanovnici (Foče) su u licu lijepi i divni ljudi i čistog vjerovanja, pobožni su i dobri muslimani. Muškarci nose raznobojnu čohanu odjeću. Prvaci i velikaši zamotavaju bijele čalme, a srednji stalež nosi pokratko odijelo i čakšire s kopčama, grube papuče i kalpake od raznobojne čohe i kunovine. Govore bosanski. Većinom su trgovci. Hadžija i gazija (ratnika) ima također dosta. Žene nose na glavi ravne feredže od crne čohe s bijelim čemberom i idu pokrivene kao Rabija i Adevija. Djevojke su im vrlo lijepe i povučene, a djeca vrlo bistra i oštroumna pa su napamet naučila mnoge knjige u stihovima. Mladići su im pravi sokolovi, smjeli i hrabri ratnici (gazije). Vječno su u borbi s Mlečanima. Njihovi učenjaci posjeduju rijetka znanja, a izvanredni su im (još) iskusni ranarnici i majstori za puštanje krvi.

Od turbeta (zijaretgah) znamenita su Bajezid-babino i Murad-babino, a obojica su pokopani u svojim tekijama.

Fočanski most — ogledalo čuda. Ima još jedan grad po imenu Kara Foča u Anadoliji, blizu šehera Smirne u nahiji grada Menem na obali Sredozemnog mora. Ali ovo je hercegovačka Foča. Na zapadnoj strani, pola sata daleko od šehera, na Crnome Vrhu (Kara Burun) preko velike rijeke Drine ima drveni most na jedno okno, koji se diže do nebeskog vrha. To je vrlo strašiv, opasan i nesiguran prelaz koji već propada, jer nije tvrdo građen. Ovaj veliki most, koji treba pogledati, napravio je majstor stare škole (ustaz-i selef) tako, da je na jake temelje na dvjema obalama rijeke vješto nanizao jednu do druge debele i duge grede, tako da se jedna iznad druge izmiče kao (pera u) krilima lastavice. Tako su se grede, koje se nižu s obje strane, približile, pa je pet greda na sredini mosta jednu za drugu vezao i tako sagradio ovaj veliki most kojem nema ravna ni u jednom vilajetu. Preko njega prelaze ljudi, konji, mazge i ostala stoka, ali se on jako ljulja, pa se čovjek ne usuđuje ni da pogleda dolje: oči se čovjeku zamrače, srce zalupa. U ovim krajevima uopće nema kola, a i da ih ima, ne bi mogla prelaziti preko ovog mosta. To je most pokojnog Sulejman-hana, on je za njegovo uzdržavanje uvakufio dvanaest sela.«[78]

[78] U naše doba, osim radova, citiranih u ovoj monografiji, nastali su još ovi kraći ili duži opisi Foče, od kojih poneki sadrže i vrednije podatke: 1. A. Karsznievicz i A. Dabiša: Foča i fočanski kraj, *Kada* (Sarajevo) 1/1885., br. 18, str. 337+340+342—346+348. — 2. Foča u Bosni, *Orao* kalendar, XIV/1888. str. 41—42. — 3. S. Solonjanin: Foča. *Bosanska Vila,* III/1888., str. 141—143. — 4. Foča. *Bajraktar* muhamedanski kalendar za god. 1312., god. I, str. 115—116. — 5. Foča. *Bošnjak* kalendar za god. 1896. — 6. Branimir Gušić, Foča. *Hrvatski planinar,* XXIV-1928., br. 1, str. 4—10. — 7. Dr. Risto Jeremić, Pabirci tragom jedne knjige. *Prosveta* kalendar za god. 1934., str. 8—12. (O ustanku 1882. i srpskim taocima u Foči, strelјanim god. 1914.) — 8. Obrad Leovac, Po sandžaku. *Prosveta* (Sarajevo), XVIII/1934. str. 34—37+82—85+106—109+215—218; XX/1936., str. 116—120 (podaci o Foči). — 9. Sulejman Kemura, Foča. *Gajret,* XXVI/ 1935., strana 64—65.

Stara Foča — vrtni i pejsažni grad.

II

URBANISTIČKA ANALIZA

Foča je po motivima postanka i ekonomskoj strukturi tipičan bosanski trgovačko-obrtnički grad. Nikad nije imala strateško značenje, pa je stoga i ne kruni tvrđava s bedemima. Po samome obliku pak to je nepravilan, slobodno i organično građen i razvijen grad, kakvi su i svi drugi na prostoru bivše turske carevine, s poslovnim centrom u samome središtu, na udaru tranzitnog druma, a stambenim površinama po okolnim padinama oko uskih, malih i krivudavih ulica.

U općoj urbanističkoj kompoziciji grada ističu se dvije vrlo izrazite i specifične značajke: rijeka Drina i Ćehotina, koje se sastaju u samome mjestu i raščlanjuju naselje na dvije gotovo odjelite površine, te bregoviti teren koji se negdje blaže, a negdje strmije spušta na tri strane prema koritu Drine i Ćehotine. Oblik grada potpuno se podredio tim dvjema prirodnim karakteristikama. Naselje se plasiralo jednim dijelom između Drine i Ćehotine, a drugim u uskom a dugom pojasu s desne strane Ćehotine, spuštajući se i ispod njezina ušća poduboko prema sjeveru niz desnu obalu Drine. Središnji dio naselja nalazi se u kutu, što ga zatvaraju spomenute rijeke, a to je ujedno poslovni i administrativni centar grada te pokazuje sistem guste izgradnje. Iznad toga središnjeg dijela, gore u strani i na čitavu prostoru s desnu stranu Ćehotine rasprostrte su stambene četvrti s rjeđom, a negdje, osobito na periferiji, čak i jediničnom izgradnjom.

Arhitektonsku strukturu grada reprezentiraju u najvećoj mjeri stambene kuće kao najbrojniji objekti te džamijske visoke kamene munare koje izrastaju iznad krovnih površina pojedinih četvrti. Fočanska kuća je u biti kanatna konstrukcija s nosivim i nošenim drvenim elementima koji pokazuju iznenađujuću lakoću, a džamijska munara je opet masa od teškog materijala, kamena klesanca. Kuće su, u pravilu, istog građevnog stila, sve su jednokatnice i podjednake visine te i u pojedinostima i u općoj kompoziciji grada djeluju smireno, gotovo lirski, i pokazuju vrlo izrazito horizontalno redanje. Taj horizontalizam još više ističu niska četverovodna krovišta s karakterističnim materijalom ćeremitom opekaste boje na svim kućama. Visoke pak džamijske munare u jednom slobodnom ritmu probadaju te horizontalno nizane oblike, razbijaju jednoličnu horizontalnu plohu i daju joj skladan vertikalni akcenat. Arhitektonska struktura i silueta grada jednom riječju ogledava se u upravo nevjerovatno skladnoj mješavini tektonike i stereotomije, položenih prizama i uspravnih valjaka, statičnosti i dinamičnosti te do krajnosti diferenciranih autoriteta smjera. Ta struktura i silueta nigdje se ne odražava tako jasno i slikovito kao u kraju, gdje nebo paraju munare Careve i Kukavičine džamije: obje su na jednom istaknutom brežuljku i čine u kompozicionom smislu ures i krunu grada, koju bi trebalo pošto-poto izgraditi tu, da ona već ne postoji. Iznesena kombinatorika materijala, oblika i smjerova dopunjava se još paletom prirodnih boja vegetacije, ćeremita, drveta, kamena i kućnih zidnih ploha i pretvara u sliku punu kontrasta, motiva i utisaka.

Jezgra srednjovjekovne i današnje Foče razvila se u kutu, što ga zatvara Ćehotina s Drinom, Na takav zaključak upućuje već sam popis fočanskog hasa, u kojem se na jednom mjestu veli za jedno zemljište na desnoj obali Ćehotine da se nalazi »prema Hoče«, što znači da je varoš nasuprot i izvan tih zemljišta, za koja već znamo, da su se prostirala s desne strane Ćehotine u samom današnjem gradu. Sliku te srednjovjekovne Foče nije nam teško rekonstruirati: naselje na blagoj padini negdje do brežuljka, na kojem je danas sahat-kula, na njegovoj jugoistočnoj periferiji trg (današnje Pazarište) i iznad trga crkva (današnja Careva džamija), kruna naselja. Da se srednjovjekovna Foča sterala baš tu, zasvjedočava nam, osim crkve, još sam blagi nagib terena, vrlo pogodan za izgradnju, potom neposredna blizina tekuće vode i, posebno, činjenica, što

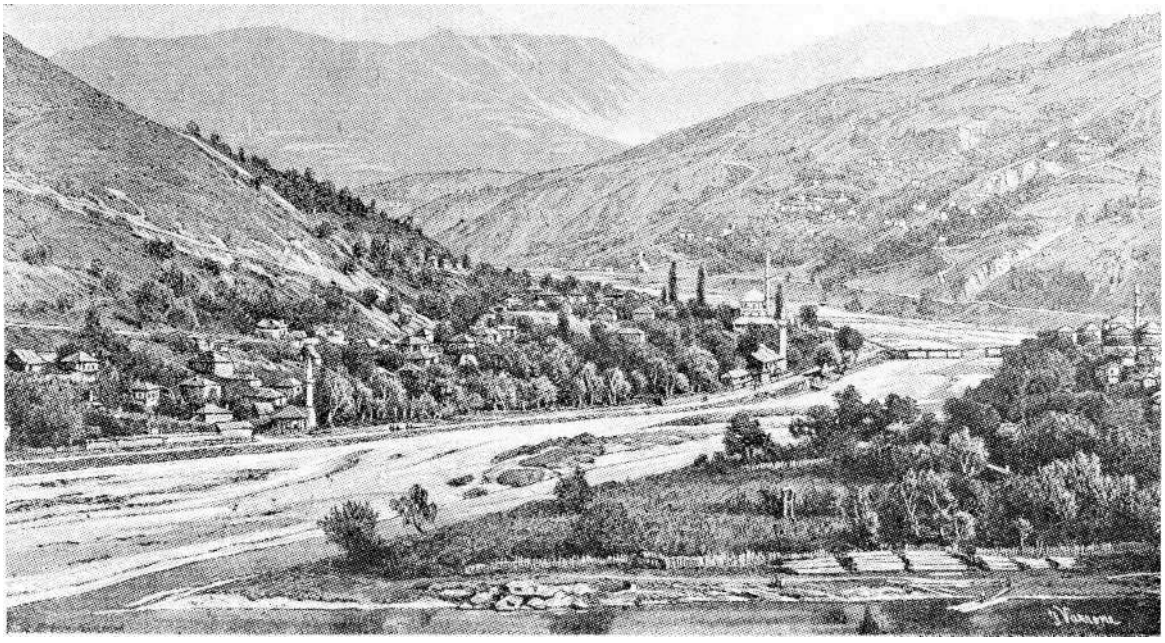
je to područje postalo jezgra i kasnijeg, turskog grada, koji se počeo razvijati u širinu baš odatle. Taj su dio Turci nazvali imenom O r t a k o l, koje se zadržalo do danas i koje može da znači središnji ili centralni kraj, središnju armiju ili stražu, ali u svakome slučaju ukazuje na središnji položaj toga kraja u odnosu na okolinu. Osim toga baš tu, u Ortakolu sagrađena je prva i najstarija fočanska džamija, a nedaleko od nje svakako i prvi dućani — zametak buduće čaršije.

Kao i kod svih ostalih turskih naselja, i u Foči se zapaža još od samog početka u turskome periodu izražena težnja za zoniranjem grada na dvije odjelite površine: trgovačko-obrtnički, dakle poslovni, i stambeni dio grada, a tu karakteristiku zadržala je Foča, uglavnom, do dana današnjega.

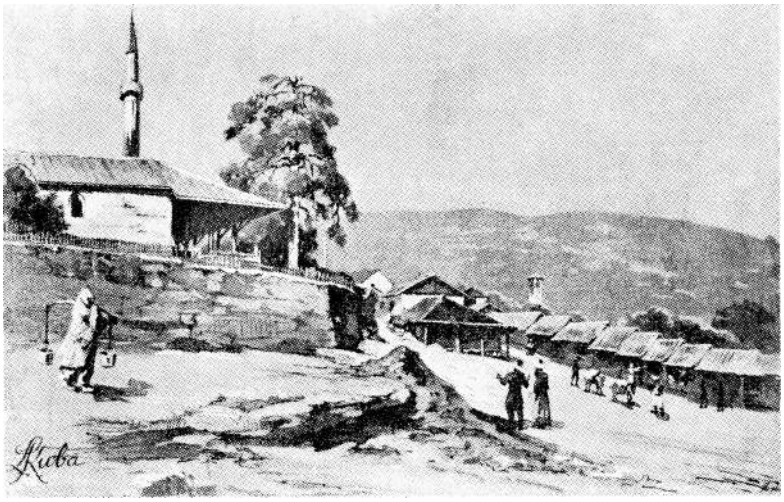
Poslovni dio stare Foče, njena čaršija, izrasla je ne samo na neravnom terenu, nego i u izlomljenoj liniji, a to nam je također znak, da se turska čaršija akomodirala zatečenom naselju i tranzitnom drumu, koji je baš tuda i prije i kasnije vodio u neravnoj liniji, da bi bio lakši uspon odnosno silaz konjima kao jedinim prenosnim sredstvima u ono staro doba. Osnovni punkt toga poslovnog dijela bio je prostrani trg, današnje Pazarište ispod crkve odnosno današnje Careve džamije, koji nije mnogo izmjenio svoj srednjovjekovni oblik ni do naših dana. Taj trg, situiran u nagibu prema koritu rijeke Ćehotine, ima veliku površinu i nepravilan, zrakast oblik, jer se na tome prostoru sastaje sedam ulica iz šest različitih predjela grada. Po samoj namjeni pak bio je i ostao u kasnijim vremenima prvenstveno sajmeni trg, ali se dopušta mogućnost, da je u srednjem vijeku imao i zadaću okupljanja svijeta u svečanim danima kao i crkveni trgovi na Zapadu onoga doba.

Magistrala starog Dubrovačkog druma udarala je, prolazeći kroz grad, upravo preko toga trga, spuštajući se okomito na tok Ćehotine i prelazeći vodu baš na onome mjestu, gdje je do rata stajao onaj gornji, drveni most. I upravo tu, oko samoga trga, morale su i u srednjem vijeku biti kakvetakve trgovačke botege. U turskom pak periodu postaje to osobito važan i saobraćajni i trgovački punkt, jer kasnije nalazimo izgrađenu dućanima cijelu njegovu sjevernu i istočnu stranu, a na taj prostor izravno se nadovezuju oko Dubrovačkog druma prema jednoj i drugoj strani tri čaršije: P r i j e k a, G o r n j a i D o n j a. P r i j e k a č a r š i j a, koja je i danas poznata pod tim imenom, bila je, obzirom na pad terena, doista u prijekoj ulici, koja vodi od trga prema sjeverozapadu do mjesta, na kojem je sahat-kula. Ulica tu, kod sahat-kule zaokreće gotovo pod pravim putem i teče dalje prema jugu, a i u njoj je na priličnoj dužini bilo dosta dućana. To je G o r n j a č a r š i j a. U njoj su, osim dućana, bili koncentrirani još hanovi i karavan-saraji za konačenje trgovaca i putnika[7-9] U produženju te ulice nalazi se lokalitet D o g a n a (madžarizirani oblik od arap. d u k a n, dućan), što upućuje, da je i tu bilo dućana i da se Gornja čaršija nekad protezala poduboko prema jugu. D o n j a č a r š i j a zapremala je ulicu, što od trga vodi strmo pored Šehove džamije do mosta na Ćehotini. Ta je čaršija bila, bar u administraciji, poznata i pod imenom C a r s k a

[79] God. 1842. navodi se u *Gornjoj čaršiji* u Foči jedan han, od kojeg je jedna polovina 14. februara te godine prodana.

Foča — pogled sa sjeverozapadne strane (crtež iz g. 1895.).

Pazarište (trg) u Foči — lijevo Careva džamija, a desno dućani.

ili Sultan-čaršija.[80] U njoj je sve do rata bio dobar broj dućana, a danas tu radi još nekoliko kovačnica, koje vode Cigani. Onaj pak strmi dio trgovačke ulice između Pazarišta i Prijeke čaršije zvaše se prije Prazi (pragovi), a taj naziv kazuje, da je to nekad bila ulica-stepenište.

U Foči je postojala još jedna, četvrta čaršija. Ona je bila u današnjem Donjem Polju, upravo u mahali Atik-džamije, i opet uz tranzitni drum, gdje se izvjestan broj dućana i danas nalazi.[81] No, ta čaršija nikada nije bila osobito razvijena i prometna. Služila je samo potrebama žitelja okolnih mahala, jer je taj dio grada podobro udaljen od središta i glavnih čaršija.

U posljednje vrijeme lijep broj dućana bijaše i u Ortakolu, upravo u ulici, što vodi od današnjeg donjeg mosta na Ćehotini prema trgu. Nemamo podataka, da su tu dućani postojali i u starije, tursko doba. Biće, da se ta čaršija razvila u posljednje vrijeme, kad je izgrađen donji most na Ćehotini i kad je ta ulica postala dosta prometna.

Stambene površine stare Foče izvučene su iz čaršije kao poslovnog i prometnog dijela grada i plasirane po okolnim padinama, nadovezujući se izravno na puteve i objekte čaršije. Jedna veća stambena površina širi se od Prijeke čaršije prema jugu na platou, koji nosi ime Gornje Polje. Drugi veliki stambeni predjeo širi se u dugoj, a uskoj traci s desne strane Ćehotine i, iza njezina ušća, niz desnu obalu Drine sve do mjesta, gdje se obala Drine sužuje i gdje teren nije više pogodan za izgradnju. Taj dio grada, po prilici od mostova preko Ćehotine, nosi naziv Donje Polje i raspoređen je u više četvrti koje se nižu jedna do druge paralelno s tokom Drine i Ćehotine. S lijeve pak strane Ćehotine, po prilici od Careve džamije na jugoistok, na jako strmenitom podnožju Crnoga Vrha nalazi se treće stambeno područje s najrjeđom izgradnjom.

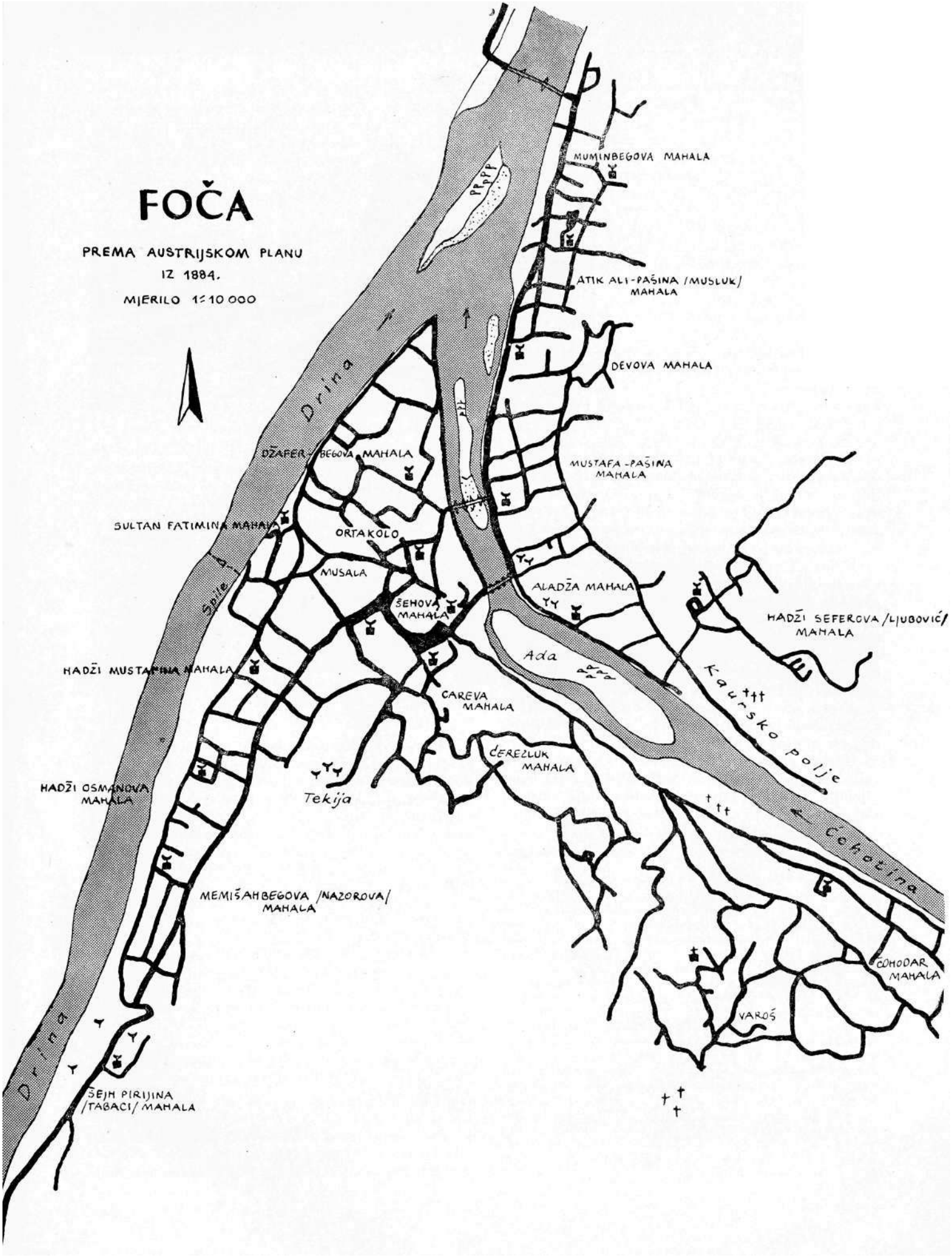
Najveći dio toga stambenog prostora bio je izgrađen već krajem šesnaestog vijeka, i tadašnja je Foča zauzimala prostor, koji i danas ima. Dapače, kazuje se, da se stara Foča nekad širila još dalje od Gornjega Polja uz Drinu zauzimajući prostor i preko potoka današnje Tabačke džamije, a to nam donekle potvrđuje i spomenuti putopisac Lefevre, koji god. 1611. navodi zmeđu Broda i današnje Foče seoce s 5—6 kuća.

Svi ti stambeni dijelovi grada bili su organizirani u pojedine četvrti, mahale, koje sačinjavaju sklop od više kraćih ili dužih stambenih ulica — sokaka. U središtu svake takve mahale nalazi se džamija, pa se mahala zvala po imenu osnivača mjesne džamije, a pojedini sokaci po najbrojnijim porodicama, koje u njima stanuju. Tako je već do polovine sedamnaestog stoljeća Foča bila razdijeljena na sedamnaest mahala sa slijedećim nazivima, koji su se mjestimično do danas očuvali.

U kutu, što ga zatvara Drina s Ćehotinom bile su Hamzabegova, zvana još i Ortakol, Džaferbegova, Sultan-Fatimina, Kadi Osman-efendijina ili Šehova i Careva mahala. U Gornjem Polju, idući uzvodno:

[80] Počak Sulejman Hadži Piri-zade naslijedio je sa bratom muftijom Salih-efendijom iza oca i djeda dućane u *Suki sultaniji* kod Džamije *Kadi Osman-efendijine* i od svoja tri dućana, koja su pripala njemu, 26. decembra 1850. prodao je jedan dućan s magazom bratu Salih-efendiji za 900 groša. Dućan je graničio s jedne strane dućanom Hadži Mustafe, s druge velikim dućanom samoga vlasnika Sulejmana, a odostraga s milćem Avdage Trhulja. *(Kupoprodajna isprava, neregistrirana, u arhivu porodice Muftića iz Foče u Orijentalnom institutu u Sarajevu).* — Do dva mjeseca iza te prodaje, 23. II. 1851. dao je Sulejman Hadži Piri-zade potvrdu, da je primio i preostalih (zadnjih) 300 groša od brata Saliha za prodati dućan u *Donjoj carsiji kod Kadi Osman-efendijine džamije,* u kojem vodi obrt Bajro Hamzić. *(Isprave na istome mjestu).*

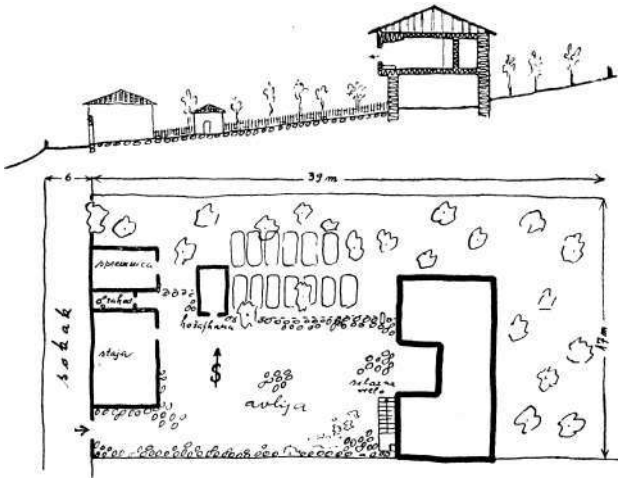
[81] Godine 1869., 8. IX., prodao je Ibrahim Buldum, sin Mehmedov, svoj dućan s magazom u *čaršiji u Atik-mahali* za 450 groša Hafizu Omeru Subhiji Muftiću i Abdusamed-efendiji iz iste porodice. *(Isprava na mjestu gdje i one u prethodnoj bilješci).*

FOČA
PREMA AUSTRIJSKOM PLANU
IZ 1884.
MJERILO 1:10 000
Drina
Ada
MUMINBEGOVA MAHALA
ATIK ALI-PAŠINA /MUSLUK/ MAHALA
DEVOVA MAHALA
MUSTAFA-PAŠINA MAHALA
DŽAFER-BEGOVA MAHALA
SULTAN FATIMINA MAHALA
ORTAKOLO
MUSALA
ŠEHOVA MAHALA
ALADŽA MAHALA
HADŽI SEFEROVA /LJUBOVIĆ/ MAHALA
HADŽI MUSTAFINA MAHALA
CAREVA MAHALA
ĆEREZLUK MAHALA
Tekija
HADŽI OSMANOVA MAHALA
MEMIŠAHBEGOVA /NAZOROVA/ MAHALA
ĆOHODAR MAHALA
VAROŠ
ŠEJH PIRIJINA /TABACI/ MAHALA
Kaursko polje
Čehotina

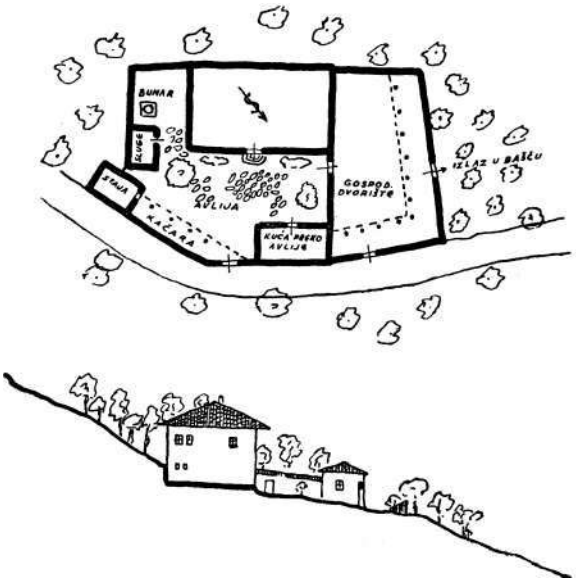
Hadži Mustafina, Hadži Osmanova, Memišah-begova ili Nazorova i Šejh Pirijina ili Tabačka, nazvana tako po kožarima, tabacima, koji su u njoj, kako je navedeno, štavili kožu, te Zubović mahala, najkrajnja prema jugu, koje više uopće nema. Na desnoj pak obali Ćehotine i Drine, idući nizvodno, nizale su se ove mahale: Hadži Seferova ili Ljubović-mahala,[82] Hasan Nazirova ili, po njegovoj džamiji zvana, Aladža ili, kako se još nekad zvala, Vrbljaci, zatim Mustafa-pašina ili, kraće, Pašina, potom Devova, nastala početkom sedamnaestog stoljeća, pa Atik Ali-pašina, zvana još kraćim imenom osnivača Atik-mahala ili Musluk, po jednoj česmi uz tu džamiju, te najniža, Muminbegova. S lijeve strane Ćehotine, sasvim izvan varoši i blizu obale bila je Ali-čohodareva ili Čohodar-mahala, a poviše nje i jugoistočno od Careve džamije jesu mahale fočanskih pravoslavaca Varoš, koja se spominje već god. 1617. i koja ukazuje na zanimljiva rješenja akomodiranja kuća neobično strmom terenu, te Ćerezluk mahala sasvim gore u brdu među šljivicima.[83]

Svaka je mahala u Foči sastavljena od jednog ili više blokova niske izgradnje, koje omeđuju pojedine ulice ili sokaci, ili pak, na periferiji, neizgrađeno zemljište, namijenjeno privatno-posjedničkim ili općim potrebama. To su posve slobodni i nepravilni blokovi s razmaknutim stambenim objektima, namijenjenim isključivo za jednoporodično stanovanje. Površine tih blokova razdijeljene su u veće ili manje parcele raznih vlasnika, a na prostoru svakog takvog komada zemljišta je kuća, pred njom dvorište ili avlija i oko kuće bašča s voćnjakom. Takvom jediničnom izgradnjom fočanska je kuća neposredno izložena suncu, svjetlu i zraku. Jedina veza među pojedinim kućama u bloku jest visoki bedem koji kuću zatvara od ulice i, posmatrajući izvana, cio blok veže u kompaktnu cjelinu.

Što se pak tiče same postave stambenih objekata u mahalama u odnosu na prilazni put, ulicu, u Foči sretamo rješenje, koje se rijetko gdje u

Situacioni plan muslimanske kuće u Foči. Kuća Džonlagića u Donjem Polju.

Situacioni plan srpsko-pravoslavne kuće u Foči. Kuća Glođaja u Ćerezluku.

Bosni i Hercegovini nalazi. Dok kuće, na pr., u Sarajevu, pokazuju jaku težnju njihovih graditelja za iznošenjem objekta prema vani, gdje se čak gornji dio kuće u vidu ćoška ili erkera iznosi i nad samu ulicu, u Foči sretamo posve suprotan tretman, tu kuća bježi od ulice i vanjskog svijeta, uvučena je dublje unutra, u građevnu parcelu i teži za većim intimitetom. Svaka takva kuća ima kao bitan elemenat dvorište ili avlij u, koja je, zajedno s vanjskim bedemom, odvaja od ulice. Oko avlije, koja je redovito pokaldrmijena kamenom oblutkom iz Drine i Ćehotine, nalazi se niz gospodarskih objekata i uvijek manji ili veći vrt, bašča, zasađena povrćem i voćkama. Dva takva rješenja, koja ovdje prila-em, prikazuje situacioni plan kuće i okućišta obrtničke porodice Džonlagića u Musluk-mahali

[82] Ime te mahale *Ljubović* (danas akcenat *Ljubović)* potječe, kako je navedeno u »Hasu Hoča«, još iz Srednjega vijeka, kad je to ime označivalo tamošnji kraj sa ziratnom zemljom. Napominjem, da je to bilo i prezime jedne muslimanske begovske »porodice u Foči god. 1610. U spomenutom vakufskom obračunu od te ,godine navodi se kao zajmoprimac *miralaj Ljubo-zade* (Ljubović) *Mustafabeg.* Upravo od tih fočanskih Ljubovića vjerojatno vuku lozu i Ljubovići od Nevesinja, za koje predaja kaže, da su potekli od nekog *Ljube,* dvorjanika Hercega Stjepana (Dedijer, Naselja VI, Beograd 1909, str. 24.)

[83] U Foči su postojale još dvije mahale ili bar dva nova naziva starih mahala u Foči, koji se više ne daju identificirati. To je *Korkut-čauševa mahala,* koja se tu navodi, prema jednom arhivskom podatku, što mi ga je ustupio kustos D. Korkut iz Sarajeva, god. 983. po Hidžri, i, ako sam dobro pročitao, *Balijina mahala,* kojoj se spomen sačuvao u spominjanom vakufskom obračunu od god. 1600.

u Donjem Polju te trgovačke porodice Glođaja u Čerezluk-mahali.

U prijašnja vremena jedina prevozna sredstva bijahu tovarni konji, nije, dakle, bilo kolnoga prometa, pa su tako i ulice bile namijenjene isključivo pješačkom prometu. Stoga su sve uske i bez diferencijacije poprečnog profila na kolnu stazu i pločnike. Posmatrajući pak fočanske ulice s gledišta prostornog oblikovanja, većina ih u stambenim četvrtima ima u neku ruku sistem koridora, što ga čine jako naglašeni bedemi koji odvajaju kuću od ulice. Sudeći po izvjesnim ostacima, čini se, dalje, da je dobar broj fočanskih ulica bio kaldrmisan, ali ih je isto tako dosta bilo i nepopločenih koje su, kao takve, povećavale mogućnost blaćenja i prašine. Još jedna jedina ulica u Foči zadržala je u potpunosti starinsku kaldrmu. To je ona strma uličica, po obliku gotovo ulica-stepenište, što se spušta od Gornje čaršije i pored sahat-kule u kraj, u kojem je danas hotel i koji se prije zvaše K a č a n i k.

Posebna urbanistička značajka stare, a i današnje Foče leži u onim jako naglašenim zelenim površinama koje gradu daju hlad i svježinu. Kultura voćarstva, koja je u samoj Foči, a još. više u okolini vrlo razvijena,[84] stvorila je površine s gustim zelenilom koje se provlače gotovo između svih kuća u vidu travnatih voćnjaka na posebnu zemljištu ili pak u samim kućnim baščama. Iako takve zelene površine nastaju i razvijaju se prvenstveno iz utilitarističkih pobuda, ne može se zanijekati i njihova estetska vrijednost u urbanističkoj cjelini grada, a isto tako ni smisao građana za kulturu zelenila uopće. Pored tih čisto koristonosnih zelenih pojaseva mi i danas nalazimo u Foči kraj džamija i na drugim mjestima i drugog, neplodnog drveća, kojeg je jedina svrha da daje zelenilo i hlad. Taj smisao posebno se ogledava u avlijama stambenih objekata. Gotovo cio taj prostor oivičava razno cvijeće i drugo nisko ukrasno bilje, čitav i bujan cvijetnjak, kakva nisam vidio u drugim mjestima, i koji, uz susjedni vrt s povrćem i voćnjakom te laganu stambenu arhitekturu daje čitavom kompleksu zaseban lirizam. Po tome zelenilu Foča ima u mirkourbanističkom smislu karakter v r t n o g a g r a d a, a u cjelini opet puno obilježje p e j s a ž n o g g r a d a, kakav se rijetko gdje i kod nas i na strani sačuvao. Baš u tome leži tajna ljepote toga grada, upravo je taj pejsaž ono, što Foču uzdiže iznad svih ostalih naših i starih i novih gradova.

U sklopu grada zasebne urbanističke jedinice čine muslimanska groblja, koja su uvučena u samo naselje i koja pokazuju posve drugi način oblikovanja i plasiranja od onoga u zapadnoevropskim kršćanskim zemljama. U smislu naučavanja islama, da se živi sjećaju mrtvih zasebnim molitvama na samome grobu, muslimanska groblja u Foči unesena su usred života čovjeka i razasuta kraj puteva i svih džamija, po mahalama. Danas su to već potpuno izravnate i travnate površine s visokom vegetacijom i zasebnim nadgrobnim spomenicima obeliscima — nišanima. Ti jednostavni i nahereni kameni spomenici pokazuju smirene oblike i lakoću čitava prostora, koji gotovo više i ne podsjeća na groblje. Pored karakterističnih oblika, takvi spomenici iz vremena prije 1878. sadrže često još natpise i dekorativne elemente te tako imaju i zanatsko-umjetničku i historičku, spomeničku vrijednost, o kojoj se mora voditi računa.

Na kraju ovoga razmatranja o urbanizmu stare Foče korisno je ovdje donekle razjasniti i pitanje t. zv. p r a v a n a v i d i k, koje se kod nas češće ističe kad je riječ o staroj bosanskoj stambenoj arhitekturi. Primjerima iz Foče ne možemo potvrditi postojanje takvoga prava, iako su i tu kuće gotovo sve izgrađene u nagnutom terenu. Dapače, tu ne vidimo ni jasno izražene želje za dalekim vidicima. Fočanska kuća nema uopće sarajevskih ćošaka ili erkera nad samom ulicom, koji omogućavaju slobodne vidike duž oba pravca ulice, ona se, čak, uvlači unutar, u bedeme, i optički odjeljuje od vanjskog svijeta. Takvi slobodni vidici jedva postoje i u većoj visini, gore, na pr., u pravoslavnoj mahali Ćerezluku, jer su tu kuće gotovo sa svih strana zakriljene krošnjama voćnjaka, koje se razvijaju u punoj slobodi. Prema tome, ne samo da načelo prava na slobodni vidik u Foči nije provedeno, nego ono tu uopće i ne postoji. Ja time ne negiram i samu želju naših predaka za vidicima, koja je sama po sebi razumljiva, ali ističem, na osnovi primjera baš iz Foče, da se ona nije morala pod svaku cijenu ostvariti, a pogotovo ne na račun susjeda. Takve iste slučajeve sretamo, u biti, i u Sarajevu, u vezi s kojim se baš najviše isticalo pravo na vidik. Kad detaljnije promotrimo situacije postojećih objekata, rijetko koja kuća ima potpuno slobodne vidike. A kad bi se to pravo svugdje i uvijek moralo ostvariti, zamislimo, kako bi izgledalo naselje na ravnu terenu, a i takvih kod nas ima, i bi li tu uopće mogla svaka kuća dobiti slobodne vidike?

Da ti vidici nisu uopće bili neko pravo, nego samo želja pojedinaca, jasno nam, držim, pored gornjih dokaza, pokazuje i sam osmanlijski građanski zakonik Medželle, u kojem je u prošlome vijeku po prvi put na moderan način kodificirano obavezno šerijatsko i, dakako, običajno pravo. Tu postoji zasebno poglavlje o načinu gradnje i postave kuća, propisuje se, da susjed susjedu mora ostaviti dovoljno svjetla, ali nigdje ni traga propisu, kojim bi se morao kući ostavljati slobodan vidik na okolinu.

[84] Dragiša Lapčević, Voće u Foči. *Težak,* LIII/1936., br. 2, str. 12.

III

ARHITEKTONSKI SPOMENICI

Velika kulturno-historijska vrijednost i znamenitost Foče leži upravo u njenim arhitektonskim historijskim spomenicima. Neki od njih imaju samo relativnu, a neki opet i apsolutnu umjetničku i historijsku vrijednost, ali su svi odreda vidljivi dokumenti svoga doba i odrazi gledanja na svijet te tehničkog i umjetničkog izživljavanja okoline, koja ih je stvarala. Jednim dijelom ti spomenici datiraju iz srednjega vijeka, a drugim, mnogo većim, iz doba turskog feudalizma. U tome drugom razdoblju nastalo je tu mnogo vrsta objekata i još više predstavnika tih pojedinih vrsta: džamije, škole, kupatila, vodovodi, česme i šadrvani, karavan-saraji i hanovi, stambene kuće i mnogi drugi spomenici.

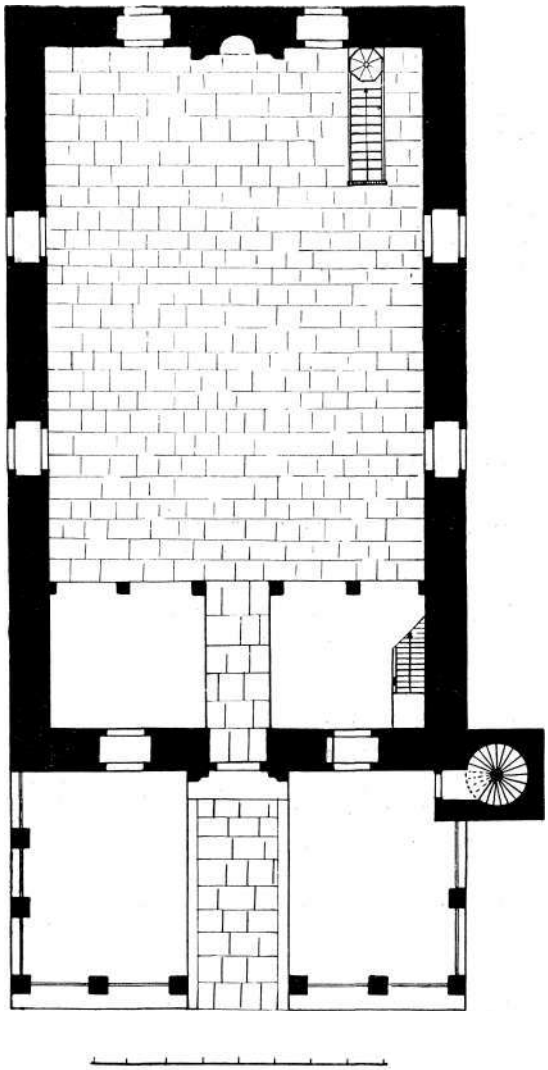
U idućim recima dajem pokušaj građevne analize pojedinih vrsta i zapaženijih monumenata te arhitekture, a uporedo s tom analizom i potrebne historijske podatke, kako bi se pojedini spomenici što bolje osvijetlili sa svih strana, i odredilo im se mjesto, koje im u kulturnoj historiji Foče i pripada.

1. CRKVENO GRADITELJSTVO SREDNJEGA VIJEKA I TURSKOG PERIODA U FOČI I OKOLINI

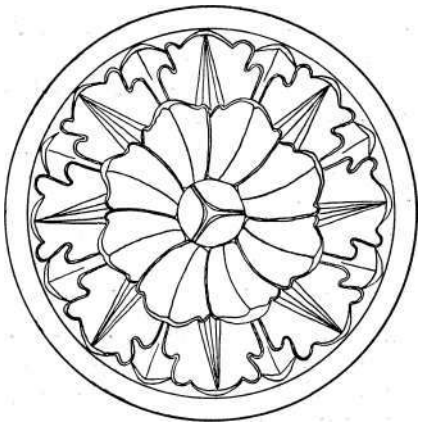
Istaknuto je naprijed, da su u Foči postojale u srednjem vijeku dvije crkve, jedna na mjestu današnje Careve džamije, a druga na desnoj obali Ćehotine u Kaurskom Polju. O tim objektima do prije izvjesnog vremena kružila je samo narodna predaja, a danas već i dokumentarno znamo, da su te crkve doista postojale.

Mnogi pisci, počevši već od A, Karszniewicza god. 1885., u svojim općim opisima Foče navodili su, da je današnja fočanska Careva džamija bila crkva, a jedan, čak, ide dalje i ističe, da je to bila patarenska bogomolja, ali se svi pritom oslanjaju na narodnu predaju i ne navode nijednog konkretnog podatka u prilog toj tezi. Već sama ta predaja pobudila mi je pažnju i interes za takvim objektom, koji je, svakako, morao tu postojati i prije dolaska Turaka, i kod pregleda i snimanja Careve džamije god. 1953. još u prvi mah uočio sam izvjesne znakove, da je današnja građevina nekad doista bila crkva. Sam tlocrtni oblik objekta, čije unutrašnje dimenzije danas iznose 19,00X10,65 m s omjerom stranica, dakle, gotovo 1 : 2, s jedne strane odvaja se od uobičajenog rješenja džamija, a, s druge strane, baš označava tipični tlocrt trobrodne crkve bazilikalnog tipa. Također i snažni vanjski zidovi, kojih debljina iznosi 110 cm, jasno ukazuju, da im je prvotna funkcija bila ta, da nose kamene konstrukcije, a ne relativno lagano četverostrešno drveno krovište današnje džamije. Daljnji vrlo upadljiv elemenat koji ukazuje na adaptaciju nekog ranijeg objekta jeste sama munara, upravo njezino podnožje, koje, očito, ne pokazuje povezano rješenje s objektom, kao kod drugih džamija, i prosto je naknadno prikrpljeno već postojećem objektu. Pored toga, prilikom jednog renoviranja unutrašnjosti prije tridesetak godina našle su se u zidu na nekim mjestima škulje, uzidani ormarići, koji su danas zazidani i prežbukani. U neposrednoj pak okolini džamije u kamenoj ogradi džamijskog groblja otkrio sam god. 1953. i daljnje elemente, neobično zanimljive arhitektonske fragmente, koji uopće ne pripadaju orijentalno-islamskoj građevnoj umjetnosti, a snažno ukazuju na monumentalnu i raskošnu građevinu, kojoj su pripadali.

Svi ti elementi jasno ukazuju, da današnja Careva džamija počiva na temeljima jedne ranije i također reprezentativnije građevine, upravo trobrodne bazilike. Detaljnija ispitivanja toga starog objekta, kojim bi se moglo pobliže odrediti vrijeme postanka toga spomenika, nisam

Careva džamija u Foči — tlocrt koji jasno potsjeća na prvotnu baziliku.

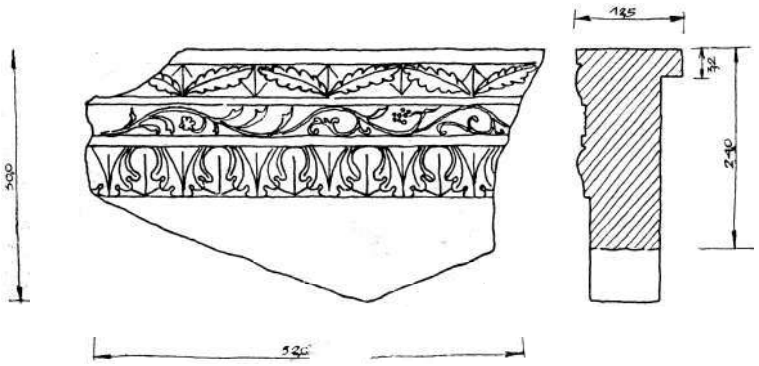
Kamena rozeta u Foči, nađena kraj Careve džamije

provodio, jer je to skopčano s otkopavanjem i skidanjem postojeće žbuke, što opet iziskuje znatne materijalne izdatke, ali se i na temelju već dosad zapaženih površinskih znakova dade zaključiti, da ranija crkva sigurno datira iz Srednjega vijeka. S tom vrlo zanimljivom građevinom ja ću se kasnije posebno zabaviti i istražiti je, a ovdje mogu iznijeti samo pretpostavku, po izvjesnim indicijama, da je ta građevina pripadala romanici i da je nastala negdje između šestog i trinaestog vijeka naše ere. Snažni, debeli zidovi, kakve džamija s običnim krovištem uopće ne rabi, potom struktura ziđa (nepravilno i pritesano kamenje), zatim kvalitetna žbuka u podnožju, koja je danas potpuno petrificirana, i škulje u unutrašnjosti objekta tipične su oznake romaničkog sloga. Ti posljednji elementi, škulje u unutrašnjosti građevine, nisu ništa drugo nego t. zv. k u s t o d i j e koje su se gradile za potrebe svećenika uz apsidu ili odmah do ulaza, a koje je baš romanika najviše gradila.

Osobito vrijedni elementi, koji su pripadali toj građevini, jesu oni skoro otkriveni arhitektonski kameni fragmenti, koji također upućuju na srednji vijek. Jedan je sjajna i neobično plastična kamena rozeta promjera 32 cm, očito stilizirani antikni lotosov cvijet, a drugi je dio friza sa zanimljivom profilacijom, koja uopće ne podsjeća na antiku, i tri trake ornamenata, koje teku u horizontalnom nizu i predstavljaju vrlo zanimljivu kombinatoriku. U najdonjoj traci opet jasno naziremo stilizaciju lotosova lišća, očito naslijeđe antikne dekorativne kulture. Srednji pak pojas resi vijugava loza s lišćem i grozdovima — ornamenat, koji se sreta i u antiki i u kasnijim kulturama. Često ga sretamo i na domaćem terenu i na rimskim i na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima. Treći pak motiv, dvostruki hrastovi listovi, predstavlja najveću zagonetku i ornamenat, kojem nisam mogao naći paralele ni na domaćim ni na stranim spomenicima. Moguće je, da je to utjecaj šumovitog fočanskog kraja i da predstavlja posve originalno rješenje.

Obadva ta fragmenta radila je klesarska ruka prvoga reda. Ornamenti su i u najsitnijim detaljima izrađeni tako pravilno, minuciozno, elegantno i plastično, da to upravo začuđuje obzirom na slabu mogućnost obrade materijala, u kojem su modelirani. Napominjem, da oba fragmenta sadrže jasne tragove klesarskog svrdla. Ta visoka klesarska tehnika, koja tu izlazi iz okvira zanatskog umijeća i prelazi u skulptorsko područje, i bogata ornamentika, koja je tu data, izraziti su dokumenti da je objekt, kojega su ti fragmenti resili, morao u svoje doba biti vrlo impozantan i dostojanstven.

Od crkve na desnoj obali Ćehotine, za koju također zna narodna predaja, nije nam se očuvao ni jedan jedini građevini ostatak, pa tako više ne znamo ni samo mjesto, gdje je ona stajala. Je-

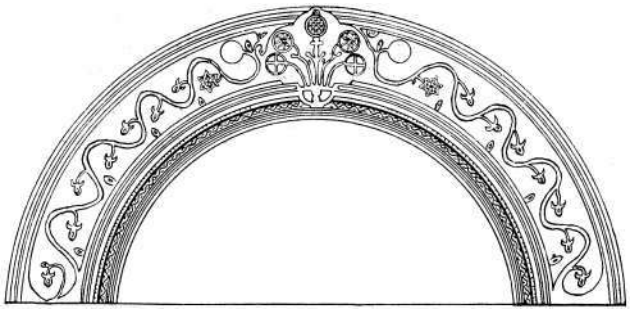
Kameni fragmenat s karakterističnom ornamentikom, nađen kraj Careve džamije u Foči

dini i posljednji siguran spomen sačuvao joj se u popisu fočanskog hasa, koji je stavljen u vrijeme prije god. 1470. Iz toga se dokumenta vidi, da je ta crkva imala tada svoje kaluđere, kojim se daje zemlja oko crkve, a to znači, da je tada bila još aktivna. Po spomenu »kaluđera« i »mitropolita« može se izvesti sigurno zaključak, da je to bila srpsko-pravoslavna crkva, koja je pripadala, vjerovatno, mileševskoj mitropoliji. Šire područje, u kojem je bila ta crkva, i danas je među starijim Fočacima poznato pod imenom Kaursko Polje, a na tome području, najvjerovatnije uz samu crkvu, bilo je svojedobno i groblje. Mil. S. Filipović je god. 1924. saopćio u citiranom članu, svakako prema podacima iz same Foče, kako se još pamti, kad su tamo, na Kaursko Polje nošeni i pokopavani mrtvaci. To staro groblje otkriveno je god. 1886. prilikom kopanja temelja za austrijsku kasarnu. Tada su tu iskopane i dvije teške kamene monolitne ciste (škrinje), koje pokazuju zanimljiv način sahranjivanja. Jedna je nešto kasnije odvučena u Zemaljski muzej u Sarajevo, a druga se danas nalazi u dvorištu Narodnog odbora općine u Foči. Ne da se odrediti vrijeme postanka tih škrinja. One su mogle nastati u srednjem vijeku, ali i kasnije, u turskome periodu, iz kojeg su također poznate takve škrinje, bar po jednom primjeru iz katoličkog groblja kod Guče Gore u okolini Travnika, koji se stavlja u 16. ili 17. stoljeće.

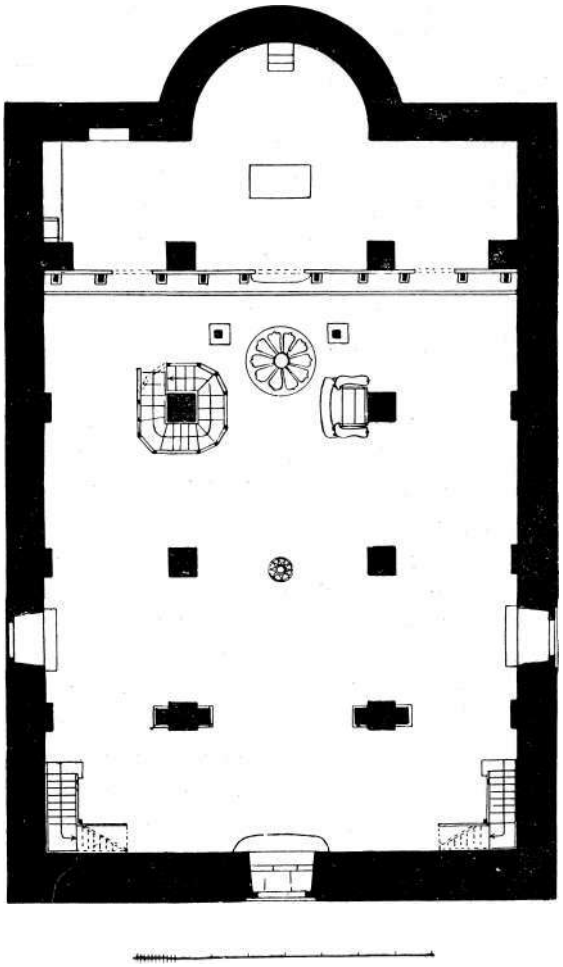
U bližoj okolini Foče, upravo u selu Ratajima, gnijezdu feudalne porodice Čengića, postoji i danas još jedan zanimljiv spomenik srednjovjekovne sakralne arhitekture. To je kockasta grobna komora (cubiculum), isklesana u visini većoj od ljudskog stasa u stancu kamenu jedne velike hridine, koja se na osamljenom prostoru čini kao da je iz zemlje nikla. U unutrašnjost stijene i komore vode mala vrata na luk visine 1,75 rn, a širine 0,70 m. U samoj pak komori zapažaju se dva elementa, koji posebno obilježavaju tu prostoriju: u dnu, u stijeni šiljasti arkosol i pred njim četvrtasta raka, danas zatrpana zemljom i bez poklopne ploče.[85] Taj spomenik predstavlja, dakle, kriptu, hypogaeum, i po svome obliku i namjeni sjeća na ranokršćanske tradicije, a po šiljastom, upravo gotskom luku arkosola ukazuje na mlađe doba. No, bilo jedno ili drugo, kripta svakako datira iz srednjega vijeka i predstavlja vrijedan spomenik te vrste u ovim krajevima.

Današnja srpsko-pravoslavna crkva sv. Nikole na Varoši u Foči potječe iz turskoga doba, upravo iz god. 1857. Velika je to i impozantna građevina za svoje doba u stilu nešto modificirane stare raške građevne škole. U osnovi je četverougaonog oblika s tri ulaza sa tri strane u stražnjem dijelu i s apsidom na istočnoj strani. Vanjske joj dimenzije u tlocrtu iznose 15,36X21,68 m. Glavna, zapadna kapija, s teškim željeznim vratima posebno je arhitektonski naglašena polukružnim kamenim lukom i dekorom na tome luku u stilu narodne ornamentike, u kojoj u prvi plan izbija mnogo raširena vijugava vinova loza. Unutrašnji prostor crkve, koji se doimlje promatrača među visokim zidovima i isto tako visokim prozorima neobično ozbiljno, dostojanstveno, podijeljen je u dva dijela, naos i oltar, dakle bez narteksa, koga vidimo u starijim crkvama. Glavni prostor, naos, ima veličinu 12,95X15,30 m. Pregrada pak, koja raščlanjuje prostor u ta dva dijela, t. zv. ikonostas, urešen je od dna do vrha religioznim slikama iz prošloga vijeka i vojvođanske proveniencije bez ikakve umjetničko-historijske vrijednosti, ali plohu ponegdje ukra-

[85] Jovo Čokić, Ćelija u selu Rataji, *Glasnik Z. M.* I.-1889., sv. III, str. 75—77.

Dekorirani kameni arkosol iznad glavnog ulaza srpsko-pravoslavne crkve u Foči.

Srpsko-pravoslavna crkva u Foči — tlocrt.

šuje i nekoliko vrijednih i originalnih ikona. Dvije od njih poklonila je crkvi fočanska trgovačka porodica Glođaja.

Od ostalog crkvenog inventara posebnu pažnju privlače dvije lijepo izvajane kamene figure lava s dviju strana vladičine stolice, očito kopije starijih i mnogo preciznije rađenih lavova u Studenici i Dečanima.

Unutrašnji prostor prvotne crkve prekrivala je kamena konstrukcija od niza kupolica, koje su nosili jednim dijelom debeli vanjski zidovi, a drugim sistem od osam snažnih kamenih pilova simetrično raspoređenih u unutrašnjosti. Nešto poslije okupacije god. 1878. te su kupolice napukle pa su odstranjene, a na njihovo je mjesto došao današnji obični dvostrešni krov, koji stoji u apsolutnoj disharmoniji s originalnim oblicima crkve.

Iz natpisa na kamenoj ploči nad glavnim ulazom, koji nosi datum 20. septembra 1857., vidi se, da je crkvu gradio neimar Spasoje Vulić, na svu priliku rodom iz Tetova u Makedoniji. Prema kazivanju starih Fočaka gradnja je trajala deset godina. Bedem, koji zatvara od ulice crkveno dvorište, i kamena kapija u tome bedemu s polukružnim lukom u gornjem dijelu nastali su, kazuje natpis na toj kapiji, istom god. 1873. Podizanju toga objekta mnogo je doprinio naročito fočanski trgovac Radovan Glođaja, a samo pak zemljište za crkvu darovala je Savka Vlaisavljević, rodom Dubrovčanka, a žena fočanskog trgovca Dimitrija Jovičića. Umrla je 22. III. 1874. i jedina pokopana na počasnom mjestu s lijeve strane crkve

2. DŽAMIJE

U toku turske vladavine izgrađeno je u Foči u svemu sedamnaest džamija, i po tome broju tih objekata Foča bješe na četvrtom mjestu među gradovima Bosne i Hercegovine. Od nje su u tome pogledu bili veći Sarajevo, Banja Luka i Mostar. Od tih šesnaest džamija trinaest ih je izgrađeno već do kraja šesnaestog stoljeća, dvije su nastale u prvoj polovini sedamnaestog, jedna pak polovinom osamnaestog stoljeća, dok se za jednu ne zna pobliže vrijeme kad je nastala, ali će i ona biti sigurno starija od polovine sedamnaestog vijeka. Danas ih u Foči ima svega dvanaest, a ostalih pet propalo je u prošlome ratu. Što se pak tiče samog materijala, od kojeg su te džamije građene, jedanaest ih je imalo kamene munare, a u većini slučajeva i same zidove od kamena, dok ostalih šest bješe isključivo od drvenog materijala i ćerpiča i s drvenom munarom, koja se po obliku bitno razlikuje od one kamene. Prve su gradili mahom majstori sa strane, s Istoka i iz Dubrovnika, a one druge pak, drvene, sve su djela domaćih neimara, dunđera. Sve te fočanske džamije pokazuju dva standardna i poznata tipa bosansko-hercegovačkih džamija — tip kamenih i tip drvenih džamija — i ja ih u daljnjem izlaganju neću detaljnije opisivati, nego ću samo ukazati, kojemu tipu koja pripada te iznijeti glavne dimenzije, specifične građevne značajke, ako one postoje, i najnužnije podatke o pojedinom spomeniku. Valja još naglasiti i to, da se sve muslimanske bogomolje, pa tako i one u Foči, po svojoj namjeni dijele u dvije vrste: bogomolje, u kojim se po specijalnom odobrenju sultana kao halife mogla obavljati glavna sedmična molitva džurna i koje za tu svrhu imaju posebnu propovijedaonicu, minber, te bogomolje, koje nisu imale i takvu namjenu, pa, prema tome, ni minber. Prve su u punome smislu džamije, a druge su samo mahalske bogomolje — mesdžid. Takva podjela provedena je i u ovom izlaganju.

Najstarije fočanske džamije izgrađene su u kutu Drine i Ćehotine, pa je prirodno da odatle i počnemo. No, nemamo podataka baš za sve ostale džamije kad su nastale, pa je nemoguće do kraja provesti kronološki red. Stoga, a već i radi bolje preglednosti držat ćemo se topografskog slijeda i obraditi najprije džamije u Ortakolu pa u Gornjem Polju, idući uz Drinu, a potom one na desnoj obali Ćehotine i Drine, idući tu od juga ka sjeveru.

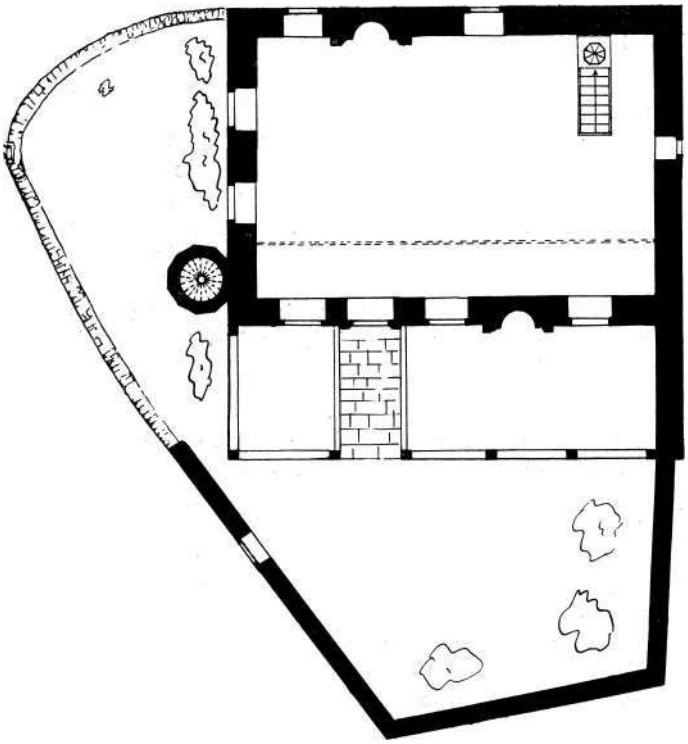
Hamzabegov mesdžid u Ortakolu najstarija je fočanska džamija, a sagradio ju je prvi hercegovački sendžakbeg Hamzabeg između god. 1470. i 1474. Kako još god. 1477. bijahu svega tri muslimana mještanina u Foči, to je ta džamija napravljena samo za potrebe vojske, koja je tu logorovala, i sigurno njeni graditelji nisu ni pretendirali na neku monumentalnost. Ta je džamija potpuno propala od bombardiranja god. 1943., i njenih prvih dimenzija više ne znamo, ali se po konturama zemlje, koja prekriva temelje, jasno vidi da je to bila omanja građevina, a inače se zna, da je pripadala tipu džamija s drvenom munarom i da nije imala nekih osobitih značajki, niti rezbarija.

Džaferbegova ili kako se još navodi u starijim dokumentima, Džafer-čelebijina džamija bila je također u Ortakolu i nešto sjevernije od Hamzabegova mesdžida, a obzirom da je stajala baš u blizini i ispod Hamzabegova mesdžida vjerovatno je to druga džamija po starini u Foči. Inače nikakvih drugih historijskih podataka nemamo ni o njoj, niti o njenom osnivaču sve do god. 1600. iz koje se sačuvao najstariji dokumenat, u kojem se ta džamija spominje. I ona je stradala god. 1943., pa ni njenih dimenzija nemamo, ali je poznato, da je bila građena od kamena i da je imala kamenu munaru.

Careva džamija na brežuljku iznad Pazarišta, zvana još punijim imenom džamija sultana Bajezida Velije, adaptirana je iz srednjovjekovne crkve god. 906. (1500.—1501.), kako se vidi iz natpisa više vrata, što ga je u faksimilu i prijevodu objavio M. Mujezinović,[86] a dobila je ime spomenutog sultana, što je prepravljena za njegova vremena i njegovim (državnim?) troškom. Masivna je to i prostrana građevina s kamenom munarom, koja ima ulaz, mimo gotovo sve druge džamije, iz samoga trijema. Unutrašnji prostor džamije ima veličinu, kako sam ranije naveo, 10,65X19,0 m. Od unutrašnjeg uređaja pažnju povlači mahfil (koru slična galerija) u stražnjem dijelu i na čitavoj širini prostora, kojeg nosi šest drvenih i osmerobridnih stupova s kamenim bazama, a drvenim kapitelima. Ti bogato dekorirani i u sistemu stalaktita izrezbareni drveni kapiteli su upravo majstorski izrađeni i kolorirani u tri boje. Po svojoj izrazitoj eleganciji i preciznosti izrade pretstavljaju osobitu umjetničku vrijednost, pogotovo kad se zna, da na našem prostoru gotovo i nema orijentalnih kapitela iz drvenog materijala. Sam mihrab i kameni minber, začudo, ne sadrže naročitog dekorativnog bogatstva i predstavljaju dosta jednolično rješenje.

---

[86] Mehmed Mujezinović, Turski natpisi iz XVI. vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom,* III-IV/1952—1953., str. 456—457,

Kadi Osman-efendijina (Šehova) džamija — karakterističan tlocrt koji pokazuje tendencu širenja u poprečnom smjeru.

Današnja konstrukcija te džamije s četverostrešnim krovom nije ona iz god. 1500.—1501. To se jasno vidi po prozorima s orijentalnim lukovima, po dva i u desnom i u lijevom postranom zidu, koji su danas potpuno zazidani, a konture im se jasno razabiru kroz žbuku. A da je ta džamija bila prije drugačija, nego li je danas, potvrđuje nam i putopis Evlije Čelebije, u kojem se ističe za tu džamiju da je stara bogomolja, u klasičnom stilu i s daščanim kubetom. Iz toga podatka dade se zaključiti, da je tada unutrašnji prostor džamije, umjesto današnjeg ravnog drvenog stropa, prekrivala drvena kupola. Potpuno identičnu konstrukciju stropa s takvom drvenom kupolom imaju još i danas džamije Gazanferija u Banjoj Luci (iz kraja 16. vijeka) i Handanija u Pruscu (iz god. 1617.)

Posljednji put džamija je temeljitije popravljena god. 1926. Iz te godine potječe i zidna ornamentika u koloru u unutrašnjosti džamije, koja je rađena po uzorima orijentalne dekorativne umjetnosti.

Kadi Osman-efendijina ili Šehova džamija ispod Pazarišta i kraj same nekadašnje Donje čaršije u blizini gornjeg mosta preko Cehotine zanimljiv je arhitektonski spomenik s više razloga. Prije svega, samim tlocrtnim oblikom, makar je on uobičajeni četverokut, odvaja se od ustaljenog tipa naših džamija, jer se tu unutrašnji prostor razvija u smjeru poprečne osi za razliku od ostalih džamija, koje su ili kvadratične ili pak pokazuju tlocrtno izduženje u smjeru uzdužne osi. Taj unutrašnji prostor ima površinu od 11,5X7,55 m. Daljnje građevne karakteristike te džamije jesu, kako vele sami Fočaci, dva mihraba, ljeskova vrata i s lijevu stranu munara. Naime, osim mihraba u unutrašnjosti džamije, koji je rađen vrlo solidno i dekoriran u gornjem dijelu u sistemu suptilnih stalaktita, kakvi se rijetko gdje kod nas sretaju, još jedan s istim takvim dekorom nalazi se i u prednjoj stijeni, u desnom trijemu džamije, a ugrađen je sigurno za obavljanje zajedničke molitve kad je džamija zatvorena. Upravo je radi toga prostor ispred toga vanjskog mihraba znatno proširen tako, što je prolaz, zajedno s ulazom, pomaknut više ulijevo od središnje uzdužne osi džamije, a u toj istoj liniji nalazi se i unutrašnji mihrab. Sam ulaz u džamiju naglašen je vijencem čistih i otmjenih linija, a zatvarala su ga dva drvena krila iz jednog komada drveta — vele od ljeskovine — koja su potpuno propala u prošlome ratu.

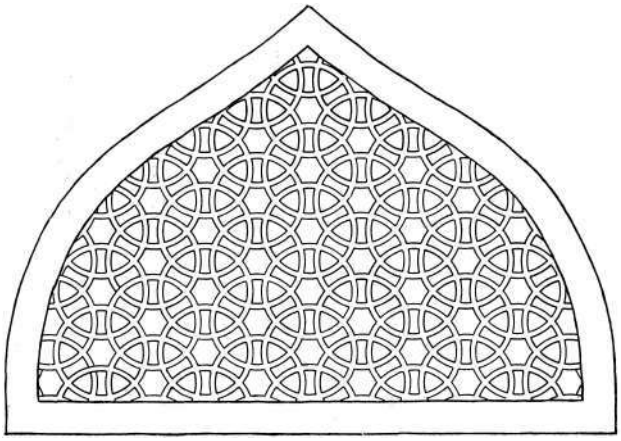
Zanimljivo je, da se u toj masivnoj građevini pojavljuju dva materijala koja pokazuju posve drugačije karakteristike u pogledu i čvrstoće i estetskog doimanja. Same džamijske stijene, osnovni konstruktivni elementi, izvedeni su od ćerpiča, a svi ostali istaknutiji elementi, i unutrašnji namještaj i munara, od probranog i neobično precizno dotjeranog kamena. Ćerpićne stijene, koje se već urušavaju, stoje u očitoj kontradikciji s onim sjajnim i bogato dekoriranim kamenim elementima, i stoga je vrlo vjerovatno, da današnji objekt potječe iz dva doba, iz prvog masivna građevina, sva iz kamenog materijala, a iz drugog adaptacija, koja je unijela lakše pribavljiv materijal ćerpič. Od prvobitnih dijelova toga objekta, koji su se do danas očuvali, osobito vrijedan elemenat predstavlja tanka i visoka munara, koja je, mimo običaj, uklopljena uz lijevu pobočnu stijenu džamije. Njene plohe resi cio niz neobično precizno izrađenih ornamenata u samoj masi objekta. Devet ploha donjeg, temeljnog dijela munare ukrašene su u donjem dijelu s četiri rozete, od kojih dvije prikazuju priložene slike, a u gornjem dijelu, gdje munara prelazi u dvanaesterokut, daljnjim ornamentima — šiljastim lukovima. Ograda šerefeta ili galerije na munari je osobito bogato ornamentirana perforacijama, a daljnji ornamenti, opet nove varijacije, rese i plohe munare ispod šerefeta. Gotovo podjednak dekor i izradu sretamo i u unutrašnjosti džamije, na mihrabu, kojeg rese stalaktiti i dvije daljnje kamene rozete s dvije strane, te mali, gotovo minijaturni minber — sav od ka-

mena; ograda na minberu sva je perforirana u vidu kružića i heksagona, a niski baldahin nad tim minberom s vrlo dopadljivim šiljastim lukovima pridaje još veću ljepotu tome objektu. U tom bogatom inventaru kamenog dekora podjednako privlače oko i prozori u lijevoj i prednjoj stijeni, završeni u obliku orijentalnog luka. Ploha u slatkovodnom laporu, što je omeđuje luk, perforirana je u niz isprepletenih kolobara — čisti alžirski motiv. Ti su kolobari opet vješto raspoređeni tako, da četiri stoje u uglovima četverokuta, čije se stranice odnose jedna naprama drugoj tačno po zlatnom rezu (4 : 7), a peti opet ima središte u samom središtu četverokuta, povezujući svečetiri vanjske kolobare u jednu cjelinu. Cio taj geometrijski motiv je vrlo pregledan i rađen s velikom preciznošću, koja je bila tu potrebna kako pri samom ucrtavanju, tako i isklesavanju tih kolobara.

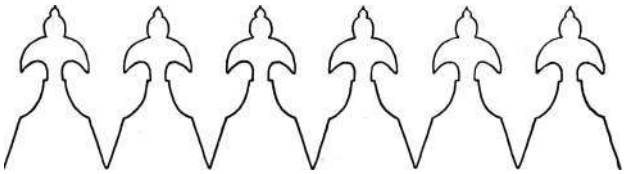
Sav taj dekor, zajedno s džamijom, nastao je krajem šesnaestog stoljeća, dakle upravo u doba turskih neimara, koji su doveli do vrhunca tursku arhitekturu. Iz natpisa na kamenoj ploči više ulaza vidi se, da je objekt građen god. 1002. odnosno 1593./4. U natpisu se ne navodi osnivačevo ime, ali je džamija općenito poznata i u dokumentima i u narodu kao Kadi Osman-efendijina. Danas je spomenik poznatiji pod imenom Šehove džamije, a odakle to drugo ime, zasad se ne može utvrditi.

Džamija Mehmed-paše Kukavice, situirana u Gornjoj čaršiji i na samome brijegu iznad Ortakola, masivna je građevina s unutrašnjim prostorom kvadratične osnove (osnovica kvadrata 9,05 m), a kalotnom kamenom kupolom, s visokim predvorjem, koje je danas u drvenoj konstrukciji, te sa zidanom i dosta visokom munarom, koja dominira čitavim gradom. Taj je objekt nastao u doba opadanja turske građevne umjetnosti i u našim stranama i na čitavu ostalom prostoru turske carevine. Građen je god. 1752. pa je, prema tome, najmlađa džamija ii Foči. Pa i pored toga na tome se objektu zapažaju oblici i radovi bolje vrijednosti, iako se oni uopće ne mogu porediti s građevinama šesnaestog vijeka, kad je graditeljska vještina u Turskoj bila na najvećoj visini. Težnja i osnivača i graditelja te džamije da dadnu objekt bogatijeg rješenja jasno je izražena već u samoj kupoli, koja je već sama po sebi izraz izvjesne monumentalnosti, a koja je ovdje, mora se priznati, dobro projektirana i uspješno izvedena. Savezno s takvom kupolom te isto tako s dobro oblikovanom kamenom munarom, držim da je i pročelje, trijem džamije bio od istog materijala, s tri kupolice i kamenim stupovima, koji su nosili te elemente, pa je u nepoznato doba propao i zamijenjen današnjim drvenim.

Osnivač te džamije Hadži Mehmed-paša Kukavica, koji se u kronogramu džamije iznad ulaza navodi pod imenom Hadži Mehmedbeg i u časti čaušbaše sultana Mahmuda,

Perforirana arabeska u kamenoj ploči iznad prozora Šehove džamije.

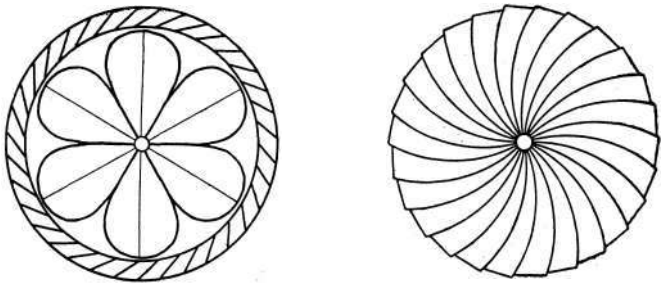

Ornamenat u kamenu ispod šerefeta (galerije) na munari Šehove džamije.

rodom je iz same Foče, a daljnjim porijeklom, prema predaji, od pravoslavne porodice Pavlovića u selu Popima u općini Ćurevo. Bio je u dva maha bosanski vezir (1752.—1756. i 1757.—1760.), a poslije je pao u nemilost te prognan na Kretu i tamo pogubljen god. 1761. Pored te džamije u Foči u još sedam drugih mjesta u Bosni pogradio je i uvakufio preko osamdeset objekata, pa se s pravom smatra jednim od najvećih legatora u Bosni.[87]

Sultan Fatimin mesdžid bio je na samoj obali Drine, zapadno od Ortakola i Careve džamije. Bila je to, bar u posljednje vrijeme, omanja građevina od ćerpiča i drvenog materijala i s drvenom munarom. Potpuno je propala god. 1943. Evlija Čelebija hvali tu džamiju kao lijepu i urednu i ističe, da je pokrivena olovom. Nije sigurno, misli li putopisac pod tim pokrov same džamije, ili pak gornjeg dijela munare, ali u svakome slučaju iz toga proizlazi, da je prvotna džamija bila masivna građevina, vjerovatno i s kamenom munarom. Jedan temeljit opravak, a čini mi se i prepravak te džamije vršen je i god. 1873., kad je dotadašnja zgrada bila prilično oronula. Za taj opravak dala je fočanska beledija (općina) 2300 groša, narod je pak dao 2122 groša, a daljnjih 1014 groša i 20 para, koji su u tu svrhu utrošeni, nađeni su, zanimljivo, na samom gradilištu

[87] O Hadži Mehmed-paši Kukavici, njegovu potomstvu te o njegovim zadužbinama u Foči i nekim drugim mjestima u Bosni iznosim opširnije podatke u zasebnoj monografiji, koja će uskoro, nadam se, biti i štampana.

Rozete u kamenu na donjem dijelu munare Šehove džamije.

prilikom obaranja desnog zida džamije u crnoj kesi i jednom bijelom loncu.[88]

Koje je upravo godine nastala ta džamija, to se ne zna, ali se može s velikom vjerovatnošću približno uzeti da je sagrađena u prvoj polovini šesnaestog vijeka, a svakako poslije Careve džamije (1500.—1501.). Prvi poznati dokumenat, u kojem se spominje Sultan Fatimina mahala u Foči, potječe iz god. 1600.[89] Zbrku u to pitanje unosi to, što je do god. 1600. bilo pet sultanija istoga imena: dvije su unuke Bajezida II. (jedna umrla 1532.—3. a druga 1552.—3.), jedna kći Selima I., jedna unuka Sulejmana II. (umrla 1580.—81.). Sudeći po vremenu postanka daljnjih okolnih džamija najvjerovatnije je, da je osnivačica džamije u Foči bila jedna od Bajezidovih unuka iz prve polovine 16. vijeka. Narodna predaja u Foči veli, da je ta sultanija bila udata za nekoga Čengića. A ona je doista umrla u Foči nepoznate godine i pokopana u groblju s desne strane Careve džamije, samo joj nadgrobni spomenik s natpisom, kako ću kasnije pokazati, potječe iz mnogo mlađeg doba.

Hadži Mustafin mesdžid, poznat još pod imenom Pilavske džamije po porodici Pilava, koja je u okolnoj mahali bila najbrojnija, a situiran s lijevu stranu današnjeg kolnog puta što vodi uz samu obalu Drine prema Brodu, vrlo je jednostavna drvena građevina, građena isključivo od ćerpiča. Karakteristična joj je konstrukcija drvene munare utoliko, što se izdiže iz same mase objekta: nema zasebnog temelja, nego joj je podnožje upeto u samu stropnu i krovnu konstrukciju džamije. Džamijske stijene izvedene su u uobičajenoj debljini od 75 cm, a sam unutrašnji prostor, nešto produžen u uzdužnoj osi, ima površinu od 7,65X9,65 m. Već se po tome vidi, da je to objekt čednijih dimenzija. Trijem, širok svega 3,90 m, nema zasebne konstrukcije, nego ga natkriva zajednički džamijski četverostrešni ćeremitni krov, koji se u tome dijelu oslanja na deset koncentrično poredanih drvenih stupova kvadratičnog presjeka veličine 20X20 cm. Svi ti konstruktivni elementi gotovo su već dotrajali, a i sam objekt je zapušten i sklon padu.

Ne znamo ništa ni o njezinu osnivaču Hadži Mustafi, niti kad je tačno objekt nastao. Sigurno je pak samo to, da je džamija nastala najkasnije do kraja šesnaestog stoljeća. Prvi poznati spomen okolne mahale, koja je dobila ime po toj džamiji, potječe iz god. 1600. u navedenom vakufskom obračunu.

Hadži Osmanbegova džamija, zvana još i Čečova po porodici Čeča u okolnoj mahali, treća je džamija na samoj obali Drine u pravcu prema jugu. Objekt je potpuno kvadratičan (unutrašnji prostor 9,45X9,45 m), stijene su mu i dosta niska munara, koje je podnožje raščlanjeno u deveterokut, od kamenog materijala jednostavnije obrade, a sama krovna konstrukcija i trijem, širok 4,60 m, od drveta. S dosta ukusa izveden je u unutrašnjosti minber, također sav od kamenog materijala, samo danas već razlupan. Drveni mahfil, smješten u desnom uglu, nose drveni stupovi s bazama od kamena priproste profilacije i obrade. Od dekorativne pak opreme mihraba oko privlače jedino dvije krasne svrtkaste rozete u kamenu, što rese dvije gornje strane niše.

U turskom natpisu na kamenoj ploči iznad ulaza, u kojem je navedeno ime osnivača, izražen je u ebdžed-sistemu i datum gradnje džamije, a to je, prema mom dešifriranju, god. 1022. kojoj odgovara naša 1613. Za osnivača džamije Hadži Osmanbega, o kojem nema nikakvih drugih dokumentarnih podataka, narodna predaja veli, da je sahranjen kod svoje džamije i da je sam pribavljao na bijeloj mazgi materijal za džamiju. Okolna Hadži Osmanbegova mahala zvala se prije i Nova mahala. Kadić u vezi s tim navodi, da je Hadži Osmanbeg doselio u Foču iz Novoga (Herceg-Novi) i da je mahala po tome mjestu dobila ime.[90] U to je teško vjerovati.

Džamija Defterdara Memišahbega, poznata još pod imenom Nazorova, pokazuje u oblicima i tehničkoj izvedbi bolji primjer bosanskih džamija kamenog tipa. Unutrašnji prostor ima dosta veliku površinu, iznosi 11,15X10,95 m, a same stijene s po dva prozora sa svake strane imaju debljinu od 75 cm. Kamena pak munara u svom podnožnom dijelu izlazi iz stijene džamije u

[88] *Bosna,* poluslužbeni list bosanskog vilajeta, br. 353 od 1. IV. 1873.

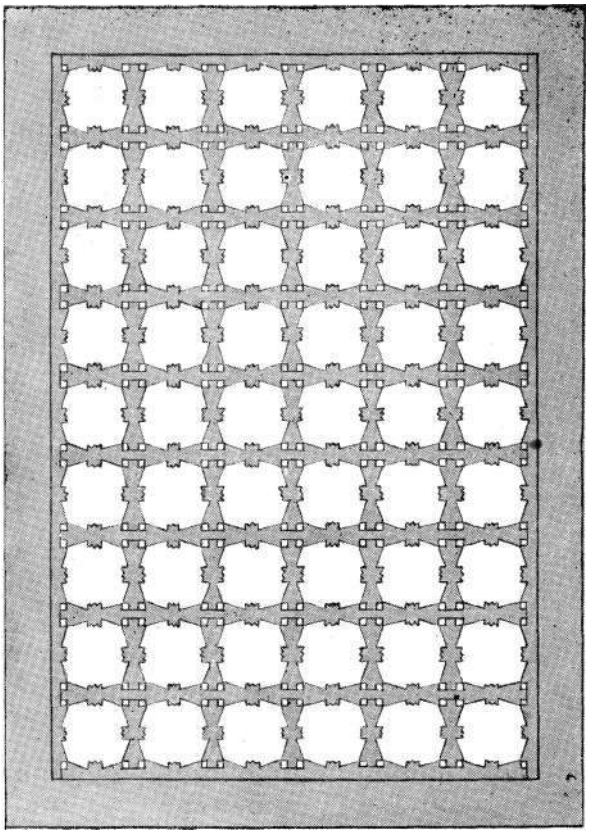
[89] Citirani vakufski obračun u GH biblioteci, br. 1282.

[90] Kadićeva kronika, III, str. 163.

obliku devetorokuta i također pokazuje dobre i proporcije i izvedbu. Predvorje, koje u širini od 6,00 m natkriva zajednički džamijski četverostrešni krov, i koje je, kao obično, uzdignuto od tla, uokviruje kolonada od dvanaest visokih drvenih stupova kvadratičnog presjeka (20X20 cm), koja pročelju daje lagan ugođaj. Viša zanatska sprema i veća materijalna sredstva, koja su ulagana u taj objekt, opažaju se posebno na koru (mahfilu) u desnom stražnjem dijelu unutrašnjosti, koji počiva na sistemu vrlo ukusno obrađenih kamenih stupova s bazama od istoga materijala, te, još više, na minberu, koji je također izveden od kamena i u priličnoj mjeri detaljiziran nizom klesarskih ornamenata u samome kamenu. Taj posljednji elemenat, minber, potpuno je propao u posljednjem ratu pa je zamijenjen drvenim posve jednostavne izrade. Od ostalih građevnih elemenata na tome objektu posebnu pažnju pobuđuju dvije nepomične drvene rešetke, koje zatvaraju dva prozora u trijemu. Kako se vidi iz priloženog tehničkog snimka, rešetka ili, kako se zove u narodu, mušebak, sastavljena je iz velikog broja komada tvrđeg drveta, profiliranih po unaprijed smišljenom planu cijelog polja. Ploha, koja je sastavljena iz tih komadića daje vrlo pregledan ornamenat. Ne zna se, iz kojeg doba upravo potječu te rezbarije, ali su u svakome slučaju dokaz, da je u Foči bilo majstora-rezbara koji su znali vrlo vješto i rezbariti i komponirati.

Džamija natpisa nema, pa se tako ne zna ni godina gradnje objekta, ali je sigurno nastao negdje u drugoj polovini šesnaestog stoljeća, a prije god. 1569., jer se te godine već javlja u osnivačevoj zakladnici za medresu, što ćemo je kasnije detaljnije prikazati. O samome osnivaču Defterdaru Memišahbegu možemo reći, na osnovu već same oznake zanimanja uz ime, da je bio viši službenik na dvoru cara ili kojeg pokrajinskog sandžakbega. Prema usmenom saopćenju Hazima Šabanovića, koje se bazira na arhivalnoj građi, bio je jedno vrijeme defterdar u Temišvaru. Kadić pak ima podatak, da je 1563./64. bio bosanski alajbeg, zapovjednik spahija,[91] a iz njegove zakladnice za medresu iz god. 1569. vidimo također iz titulacije, da je bio još feudalac višeg reda, zaim. Sami pak drugi njegov nadimak Nazor, pod kojim imenom je i danas poznata njegova džamija i okolna mahala, upućuju, da je vršio službu, kao i njegov prethodnik Hasan Nazir, nadzornika carskih hasova. Umro je god. 1585. u Foči i pokopan s desne strane svoje džamije, gdje mu se nadgrobni spomenik s natpisom do danas sačuvao.[92]

Šejh Pirijin mesdžid krajnja je fočanska džamija prema jugu. U svemu ima oblik drvene Hadži Mustafine džamije, samo je mnogo manja, a munara joj još slabije izrade, zdepastijeg oblika. Unutrašnji prostor ima kvadratičan oblik

Rezbarski rad u drvetu (mušebak) na prozoru Defterdar Memišah-begovedžamije.

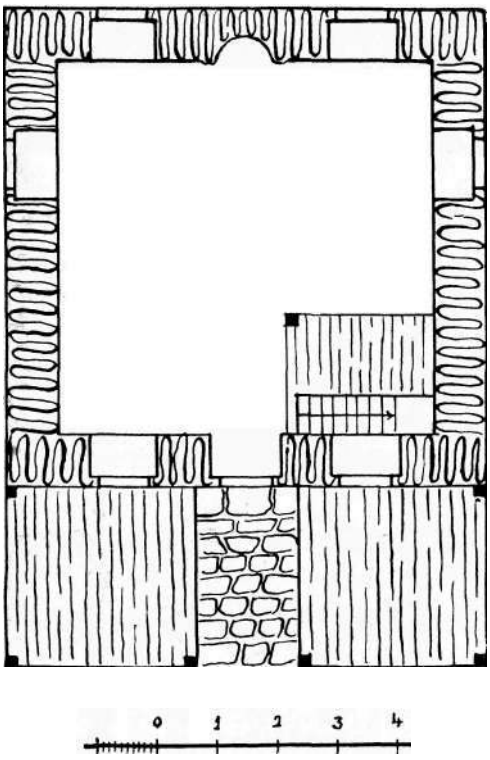
s osnovicom od svega 6,20 m. Konstrukcija je već dotrajala, i objekt je pri padu.

O prošlosti te džamije zna se samo to, da se prvi put u pristupačnim izvorima javlja god. 1600., i da je, prema tome, starija od toga datuma. Ni o osnivaču nema nikakvih drugih podataka osim to, što nam sam pridjevak uz ime Pirija, koje je karakteristično baš za 16. stoljeće, kazuje, da je pripadao nekom derviškom redu i da je bio pročelnik neke tekije u Foči, vjerovatno one pod borom iznad grada.

Ali-Čohodareva džamija nalazi se u kotlini rijeke Ćehotine, na lijevoj obali i gotovo sasvim izvan grada. I to je džamija drvenog tipa, a na njoj nema ni u unutrašnjosti ni napolju ni jednog jedinog građevnog elementa, koji bi težio za bilo kakvim dekorom. Sve je jednostavno, gotovo primitivno, građeno samo da se stvori najnužniji prostor za bogoslužje. Džamija je napuštena u prošlome ratu, danas pak već nema ni vrata ni prozora, a tako ni samoga poda, i već je pri samom padu. Unutrašnjost joj ima površinu 9,00X 8,60 m.

Ne zna se vrijeme postanka toga objekta, ali sudeći po broju džamija u Foči, što ga navodi Evlija Čelebija, vjerovatno je starija od god. 1664.,

[91] Ibidem, II, str. 216.
[92] Natpis priopćio Mujezinović, o. c. p. 477—478.

Šejh Pirijina (Tabačka) džamija — tipičan primjer tlocrta drvenih džamija u Foči.

kad je taj putopisac bio u Foči. Osnivač te džamije, kako nam samo ime kazuje, bio je čohodar (nadglednik odjeće), viši službenik na dvoru sultana ili kojeg pokrajinskog namjesnika (sandžaka).

Aladža džamija, koja počiva na ravnu terenu s druge, desne strane rijeke Ćehotine, i koju je osnovao Hasan Nazir god. 1550.,[93] po tehničkoj izradi, dekorativnoj opremi i kompoziciji konstruktivnih elemenata izdvaja se iz svih fočanskih džamija i čini biser orijentalne građevne i dekorativne umjetnosti ne samo u Foči, nego, sigurno, i u Bosni i Hercegovini. Džamija predstavlja čistu centralnu građevinu i pokazuje čisti tip sakralne arhitekture, a glavni su joj konstruktivni elementi: snažne stijene debljine 112 cm koje zatvaraju unutrašnji prostor, velika kupola, koja počiva na tim stjenama i prekriva unutrašnji prostor, potom visoko predvorje ili trijem s kupolicama i još visočija tanka munara. Kupole su izvedene od opeke, a svi ostali dijelovi od probranog i pomno obrađenog kamena, u kojem se gotovo i ne zamjećuju reške, pa se čini da je cio objekt od iste, kompaktne mase. Glavni unutrašnji prostor ima u tlocrtu približno kvadratičan oblik veličine 11,30X11,23 m, a periferno ga popunjavaju četiri daljnja elementa, jedini namještaj džamije: u prednjem zidu i uzdužnoj osi mihrab ili niša za svećenika, u desnom prednjem uglu propovijedaonica, minber, te druga u lijevom prednjem uglu, t. zv. ćurs, kojeg od posljednjeg rata više nema, i u stražnjem desnom uglu na stupovima mahfil, galerija, s koje vode spiralne stube na munaru — također sve od tesanog i izrezbarenog kamena. Četiri glavne i jedine stijene, u kojim se nalazi bogato naglašen ulaz u unutrašnjost i niz prozora u dva pojasa, u visini koja je upravo jednaka osnovici centralnog prostora, prelaze preko sistema od osam usjelaka ili pandativa u oktogoni vijenac. Na taj vijenac, koji tu sužuje prostor, nastavlja se oktogoni tambur, koji siže uvis 2,5 m i u kojem je također raspoređen niz manjih prozora, a nad njim je kao završno tijelo kupola, polukugla s poluprečnikom od 5,5 m. Tako unutrašnji prostor džamije ima ukupnu visinu od 19,85 m, koja je jednaka skoro dvostrukoj osnovici. Ulazni, čeoni dio objekta arhitektonski je naglašen predvorjem duž čitave vanjske širine, a taj prostor uokviruju tri kupolice, koje se jednim, stražnjim dijelom oslanjaju na glavnu stijenu, a drugim preko sistema neobično elegantnih lukova na četiri simetrično raspoređena kamena stupa, između kojih se, u središnjem dijelu, nalazi prolaz prema portalu, koji se opet posebno ističe profiliranim kamenim vijencima visine čitavih 5,40 m. Stupovi, koji nose trijem, imaju čisti valjkasti oblik na čitavoj visini između baze i kapitela. Ta dva posljednja elementa, baze i kapiteli, pokazuju već poznate profilacije, ali su vrlo vješto odmjereni i čine pravi likovni ures ionako bogato riješenog pročelja. Baza je visoka 0,68 m, sam valjak 2,73 m, a kapitel, riješen u sistemu stalaktita, ravno 1,00 m, pa tako cio stup, do uporišta lukova ima ukupnu visinu 4,41 m. Sama pak munara već i u svom temeljnom dijelu — ćupu — koji ima oblik devetorokuta, pokazuje bogatije rješenje. U visini glavnih džamijskih stijena prelazi u pravilan dvanaesterokut i nosi kružnu, konzolno istaknutu galeriju ili šerefe, do kojeg iz unutrašnjosti vodi spiralno kameno stubište od 120 stepenica. Ukupna visina munare iznosi ravno 36,00 m, unutarnji prečnik pak zavojitog stubišta ima 1,30 m, a same stijene munare 28 cm.

Dobro poznata Gazi Husrevbegova džamija u Sarajevu je veleban objekt za svoju okolinu i, neosporno, vrlo vrijedan spomenik turske arhitekture, ali kad bi je stavili na tezulju likovnog kritičara s Aladžom, ova bi druga sigurno prevagnula. Velika vrijednost Aladže, koja se zapaža već i iz daljine u njenoj općoj kompoziciji, leži u prvome redu upravo u njenom čisto kompozicionalnom rješenju, u sjajno odabranim i do krajnosti izbalansiranim proporcijama osnovnih geometrijskih tijela iz kojih je složena: kocka (unutrašnji prostor u glavnim stijenama), polukugla na kocki i dvanaesterobridna stojeća prizma ili, tačnije, valjak (munara) koji visoko gore para nebo i svojom suptilnošću silno akcentuira cio

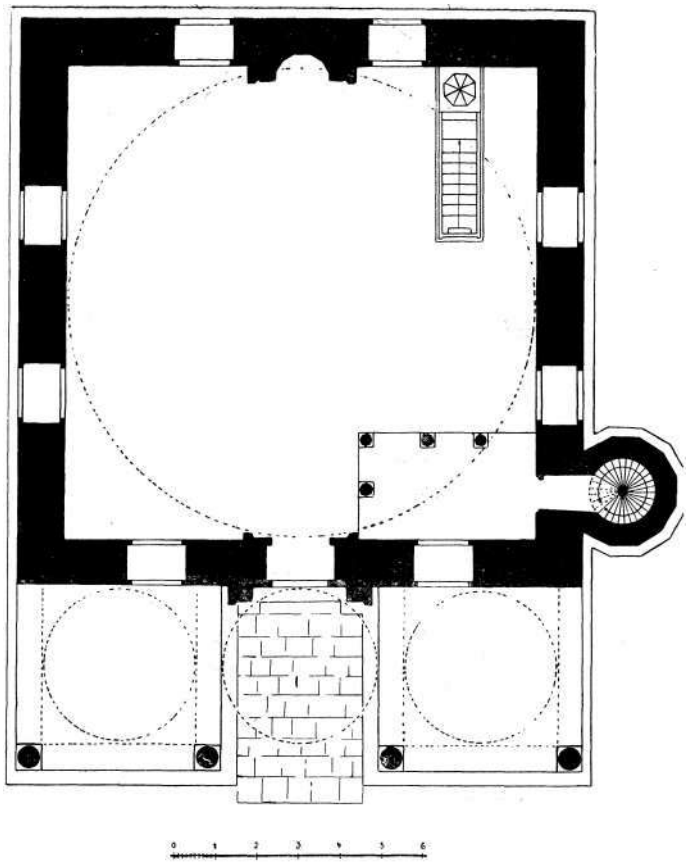
[93] Po prvi put ispravno pročitan natpis iznad ulaza u izvornom tekstu i prijevodu u M. Mujezinovića, o. c. p. 462—463.

monument. Ma da je objekt izveden cio iz kamena, dakle materijala, koji izražava težinu, tu, umjesto mase i statičnosti, dominira upravo dinamika i visoka elegancija i cjeline i onog najmanjeg dijela. Objekt podsjeća gotovo na model, izveden iz stanica kamena ili tijesta, s kojim se čovjek može takoreći poigrati. Potpuno dosljedno genijalnoj zamisli, koja je dala kompoziciju objekta, podjednak tretman sretamo i u samim detaljima monumenta, svagdje tačno odmjerene proporcije. Plastični dekor, koji prekriva kapitele, portal, mahfil, mihrab i minber u isto je vrijeme i bogat i dostojanstven, on se nigdje ne nameće, nego skladno raščlanjuje plohu, na kojoj se nalazi. Na čitavu objektu, ni iznutra ni izvana ne zapaža se nijedan jedini elemenat koji bi stršio i disharmonirao s idejom vodiljom. Sve je tačno proračunato, tačno odmjereno i podjednako, sigurnom rukom izvedeno.

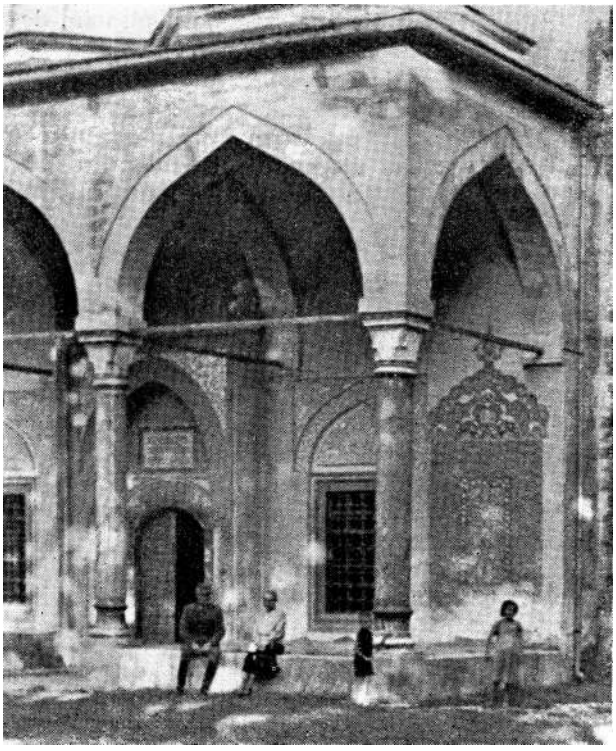
Druga specifičnost i velika vrijednost džamije Aladže leži u njenoj bujnoj višebojnoj plošnoj ornamentici, koja prekriva vanjsku plohu glavne stijene u trijemu, zatim minber i unutrašnje plohe glavnih stijena. Taj dekor, koji je jednim dijelom nastao istodobno kad i sam objekt i koji je, dapače, dao ime džamiji (tur. aladža = šaren-a-o) te u kasnijim vremenima nekoliko puta prepravljan, danas je uslijed vlage i drugih nepogoda prilično okrnjen, ali je ipak ostalo još uvijek dovoljno materijala, po kojemu moramo zaključiti, da je tu u prvo vrijeme radila kaligrafska i slikarska ruka prvoga reda. Sistemi vegetabilnih ornamenata perzijskih uzora i geometrijskih alžirskog i egipatskog porijekla tako su tu komponirani i tako sigurno izvedeni i oslikani, da to upravo zapanjuje. Elegancija kontura i skladna paleta boja najstarijih dijelova svugdje izbijaju u prvi plan i ukazuju na visoki uspon orijentalne dekorativne umjetnosti, koja je našla tlo i u samoj Foči.[94]

I kad ne bismo imali nikakvih podataka, mogli bi smo sa puno sigurnosti ustvrditi, da je graditelj Aladže pripadao najistaknutijim turskim arhitektima. A Evlija Čelebija sačuvao nam je podatak, da je taj objekt gradio arhitekt Ramadan-aga i da je on bio suradnik najslavnijeg turskog graditelja svih vremena Kodža Sinana, a već i samo to drugo ime dovoljno je bilo jamstvo za siguran uspjeh i u gradnji Aladže.

Umijeće Aladže ostavilo je u narodu toliko utjecaja, da postoji više priča o Hasanu Naziru i načinu gradnje džamije.[95] O samome osnivaču Aladže, Hasanu Naziru, imamo nekoliko vrijednih podataka. Narodna predaja zna, da je porijeklom iz sela Vakufa kod Čelebića, gdje su doskoro po-

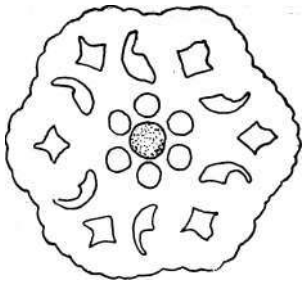
Tlocrt džamije Aladže.

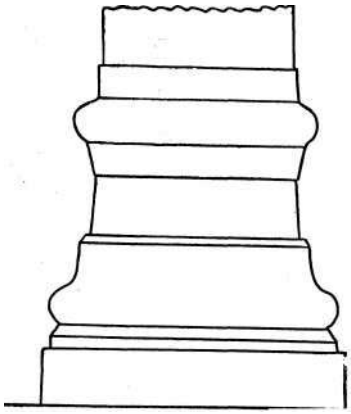
Dio trijema (sofa) džamije Aladže.

[94] Detaljniju analizu i snimke u jednoj boji te ornamentike gledaj u članku *Aladža-džamija u Foči* od Zarzvckog, Arndta i Stratimirovića u *Glasniku Z. M.*, III/1891, sv. 2., str. 103—115 + tabla.

[95] Te narodne predaje vidi u članku, citiranom u pret hodnoj napomeni.

Mjedena rozeta na vratima džamije Aladže

Baza kamenog stupa u trijemu džamije Aladže.

stojala i dva komada zemlje koja su bila zavještana za Aladžu. Tu predaju, držim, ne treba odbaciti. Po prvi put Hasana sretamo u pisanim dokumentima god. 1535.—6., i to u jednom rukopisnom djelu, što ga je odredio u vakuf sam Hasan, a koje se danas nalazi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci (inv. br. 343) u Sarajevu. Na poleđini toga rukopisa Hasan je, vjerovatno i svojom rukom, stavio ovu bilješku na arapskom jeziku: »Uvakufih ovaj drugi svezak komentara Kur'ana od Šejha, pravnika Ebul-Lejsa — Allah ga obasuo milošću! — s namjerom da ga čitaju moja dobra djeca (potomstvo) i svi drugi učeni ljudi, koji se bave čitanjem, a koji obitavaju u bogom čuvanoj Foči. A ja sam najsićušniji (božji) rob Hasan, sin Jusufov, el-Fočevi (Fočak). Allah nam je svjedok i staratelj onog, što napisasmo. Ovo bi napisano početkom muharema 942. godine« (2.—11. VII. 1535.).[96] To nam kazuje, prije svega, da je Hasan, koji je, bez sumnje, identičan s osnivačem Aladže, bar živio (ako se već nije i rodio) u Foči i da je tu imao tada odrasle sinove, a potom da je bio i obrazovan čovjek. Kasnije se doista spominje i s titulom čelebije, koja se davala obrazovanim ljudima onoga doba. Naslov nazir ili, kako se piše u ondašnjim dokumentima na našem jeziku, a i danas izgovara u Foči, nazor, gdje riječi čudnom koincidencijom imaju sličan oblik i u našem i u arapskom jeziku i potpuno isto značenje u smislu nadzornika, kontrolora, dobio je Hasan nešto kasnije, vjerovatno već god. 1536. nakon objave turskog rudarskog zakona. Na osnovi jednog njegovog hudžeta iz god. 1548., kojim naređuje eminima carskih hasova u rudnicima, da državne dohotke pobiru strogo po zakonu i da ne napadaju raju,[97] izvodio se zaključak, da je Hasan Nazir bio vrhovni kontrolor rudarstva u Bosni. To mišljenje treba ispraviti i dopuniti utoliko, što on nije bio šef samo rudnika, nego općenito carskih hasova, i to samo u hercegovačkom sandžaku. Njemu potčinjeni službenici bijahu emini — povjerenici pojedinih hasova. U oktobru god. 1542. javlja Dubrovčanima pismom iz Foče, u kojem se navodi pod punijim imenom Hasan Balija, nazor, da su on i neki Mehmedbeg, i njegov i dubrovački emin, »vele« vremena bili na Porti, a sad su, na povratku, zatekli »svu svoju općinu i sve mesto Hoču u zdravlju« i nekoliko »na domu prepočinuli«. Saznao je, da nijesu pravedno radili ljudi, koje je on bio »tamo« ispred sebe i emina ostavio »svrh' carina«, pa šalje rečenog emina u Dubrovnik i moli, da mu potajno pokažu tefter od »frustira«, da vidi, što su ti ljudi zgriješili.[98] Iz toga se pisma jasno vidi, da se njegova ingerencija protezala i (na trgovačke carine grada Dubrovnika ili, što je vjerovatnije, skele u Novome.

Hasan Nazir umro je do tri godine iza gradnje Aladže, krajem zilhidže 960., tj. između 27. XI. i 5. XII. 1553. godine i pokopan iza stražnjeg zida Aladže. U natpisu na džamiji u već spomenutoj bilješci navodi se kao sin Jusufov, a na nadgrobnom spomeniku naznačeno mu je ime oca Sinan, no to ne treba unositi nikakvu zabunu, jer su Turci često davali ljudima imenom Jusuf i drugo ime Sinanudin ili, prosto, Sinan.[99]

Hadži Seferov mesdžid u istoimenoj mahali ili, kako se još taj kraj već od srednjega vijeka zove, u Ljuboviću, poviše Aladže i sasvim u strani, bio je manji objekt od ćerpiča i drvenog materijala te s drvenom munarom. Potpuno je propala u prošlome ratu, tako da joj se danas skoro ni za trag ne zna, a spadala je u starije fočanske džamije. Nastala je u šesnaestom stoljeću,

[96] H. Mehmed Handžić, Osnivač najljepše džamije u Bosni i Hercegovini, *Jugoslavenski list,* br. od 23 aprila 1939., str. 10. Tekst bilješke objavio i Mujezinović (o. c. p. 467—468), ali u prijevodu stavlja omaškom krivu hidžetsku godinu 947, pa je krivo i preračunava u našu god. 1540.

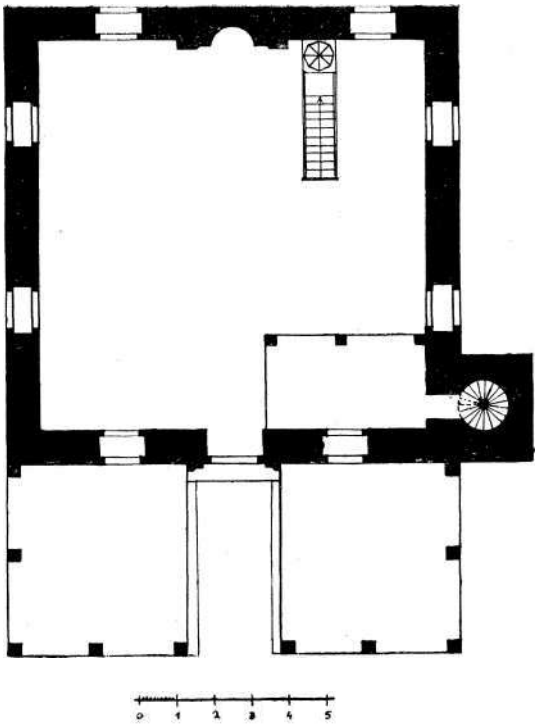
[97] Fehim Spaho, Turski rudarski zakoni, *Glasnik Z. M.* XX/1913., str. 137—138.

[98] Truhelka, Tur. slov. spomenici, dokumenat br. 178. Truhelka je u opasci ispred teksta dokumenta krivo protumačio tekst, kao da se radi o greški Hasanovoj, a za njim su se poslije poveli i neki drugi pisci, ne analizirajući sam tekst dokumenta.

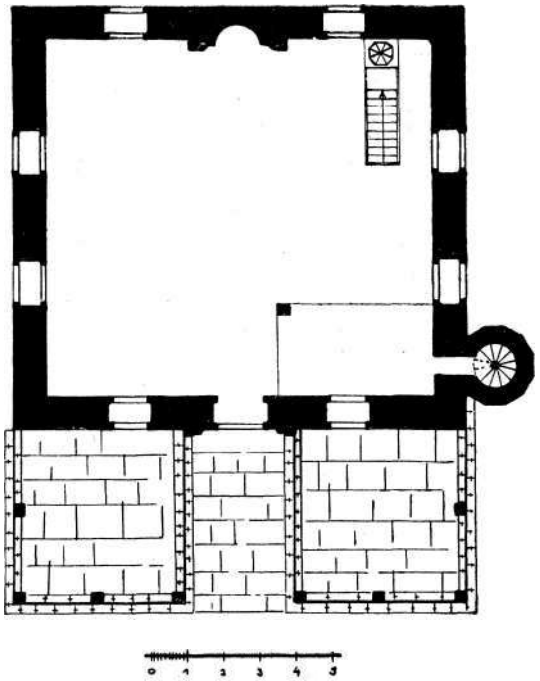
[99] Tako vidimo, na pr., hercegovačkog krajišnika *Sinanbega,* gdje se u jednoj njegovoj ispravi od 1. II. 1475. u tekstu navodi »mi voevoda Sinanbe,g«, a u samoj turskoj pendži na margini potpisuje se imenom *Jusuf.* (Truhelka, o. c. p. 40, dokumenat br. 42.)

a svakako prije god. 1588., kad se u jednom rukopisu, kojeg ću kasnije kod škola opisati, javlja imam Hadži Seferova mesdžida Husam-halifa. Drugih historijskih podataka nema ni o džamiji, niti o njenom osnivaču.

Mustafa-pašina džamija, zvana još kraćim imenom Pašina džamija, stajala je također na desnoj obali Ćehotine, nešto niže Aladže i gotovo sučelice današnjem donjem drvenom mostu preko Ćehotine. Bila je to kamena građevina i s kamenom munarom. Propala je god. 1947.—1948. U tlocrtu je imala oblik čistog kvadrata s vanjskom stranicom od 12,15 m. Stijene su imale debljinu od 88 cm, trijem na četiri drvena stupa bio je širok 5,10 m, a sama munara imala je postolje, t. zv. ćup pravokutne osnove sa stranicama 2 : 2,90 m. Sudeći po izvjesnim ostacima, koji su se bili očuvali do god. 1949., osobito po doprozornicama, bio je to objekt bolje tehničke izvedbe. Onakav, kakav je bio u posljednje vrijeme, nastao je do četiri godine poslije Aladže džamije. Natpis, koji je stajao na kamenoj ploči više ulaza i kojeg je također objavio Mujezinović,[100] čita se u prijevodu ovo: »Ovu časnu džamiju podigao je i proširio Mehmedaga, sin Abdullatifov, Mustafa-pašina vakufa mutevelija (upravitelj), koji je ovlašten (osnivačevom zakladnicom) da iz viška (prihoda) može graditi što bude želio. Ovo je napisano u godini devet stotina šezdeset i prvoj« (1554.). Smisao je jasan: Prije te džamije postojala je tu druga, također Mustafa-pašina, a za tu džamiju postojao je i poseban Mustafapašin vakuf, i sadašnji mutevelija toga vakufa, rečeni Mehmedaga, obnavlja i proširuje (»bena we wessea«) taj stari objekt. Nameće se sad pitanje, kad je nastao taj stariji objekt i ko je bio njegov osnivač Mustafapaša. Držim, da je taj Mustafapaša identičan s ranijim hercegovačkim sandžakbegom Mustafabegom, koji je sjedio u Foči 1483.—1486. i 1489.—1493., a za kojeg opet Truhelka ističe da je porijeklom Bošnjak i da bi mogao biti identičan sa Mustafabegom Milojevićem iz dubrovačkih akata.[101] Da je upravo taj Mustafabeg, koji je poslije dobio naslov paše, osnivač gornje džamije i da ju je gradio upravo između god. 1485. i 1496., zaključujem iz dva podatka iz dubrovačkog arhiva iz kojih se jasno vidi, da se Mustafabeg rečenih godina bavio nekom većom gradnjom u Foči. 14. juna 1485. poslaše mu Dubrovčani za plaću 20 staklenih ploča, a 27. februara 1496., dakle u vrijeme, kad je na stolici hercegovačkog sandžaka sjedio već Ahmedbeg Vranešević, Dubrovčani su zaključili, da pošalju Mustafabegu na dar opet 140 mletačkih stakala.[102] Roba, koju mu slahu Dubrovčani, bijaše u ono doba rijedak gost u našim krajevima i upotrebljavala se samo za istaknute objekte. Proizlazi, da je

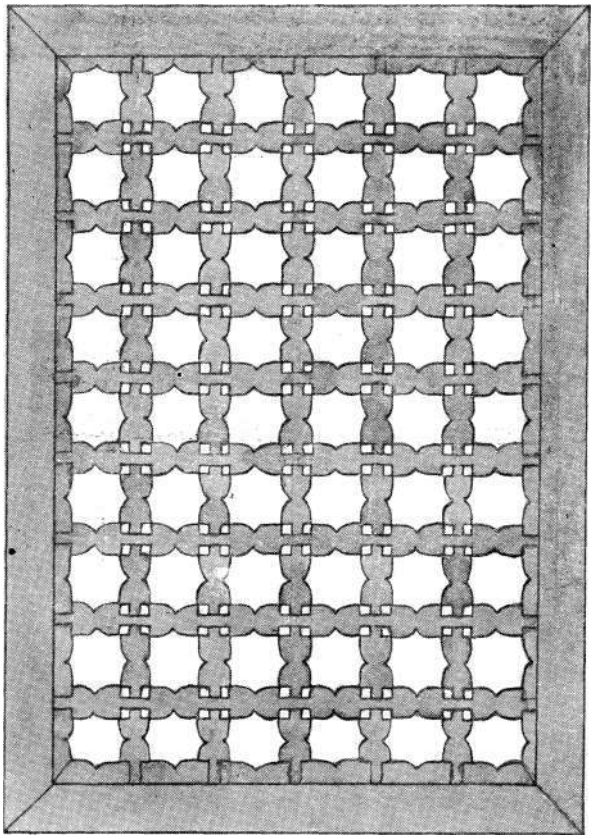

Tlocrt Mustafa-pašine džamije.

Atik Ali-pašina džamija u Donjem Polju — tlocrt.

[100] Mujezinović, o. c. p. 468—470.
[101] Truhelka, o. c. p. (separata) 214, 215.
[102] Ibidem, n. 214, 216.

Rezbarski rad u drvetu (mušebak) na prozoru Muminbegove džamije u Donjem Polju.

ta roba bila namijenjena upravo za džamiju i da je tu džamiju Mustafabeg, kasniji Mustafapaša, gradio između god, 1485. i 1496. Po tome ta prva Mustafapašina džamija ide u red najstarijih fočanskih džamija, dapače je druga po kronološkom redu, kojoj znamo vrijeme postanka.

Dev Sulejmanbegova džamija, situirana s desnu stranu glavne ulice, što vodi iz središta grada kroz Donje Polje, pripada tipu naših kamenih džamija sa stjenama od ćerpiča, a munarom od kamena. Njeni oblici i samo izvađanje dosta su jednostavni, ali ipak ne primitivni. Karakterizira je osjetno niska munara četverougaonog presjeka u postolju (2,0X2.5 m). Unutarnji pak prostor ima dimenzije 8,55X2,5 m, a same stijene 75 cm. Ulaz u džamiju naglašen je pseudolukom u gornjem dijelu, a u tome je luku kamena ploča s natpisom na arapskom u dva neobično vješto spjevana dvostiha, u kojim je data u ebdžed-sistemu i godina gradnje objekta. Kad se sabere brojčana vrijednost arapskih slova u drugoj polovini posljednjeg dvostiha, dobiva se hidžretska god. 1043. t. j. 1633./4. kao datum gradnje džamije. Ni u tome natpisu nema osnivačeva imena. Fočani pak vele, da je Dev Sulejmanbeg bio stranac, a u gradu i danas ima njegovih potomaka, koji nose prezime Devović. Hazim Šabanović saopćio mi je jedan podatak iz Carigradskog arhiva iz kojeg se vidi, da je Dev Sulejmanbeg jedno vrijeme bio budimski vezir.

Atik Ali-pašina, zvana još i Musluk džamija, spada među bolje fočanske džamije i, svakako, među vrlo vrijedne spomenike orijentalne sakralne arhitekture u Bosni uopće. Već sama tehnika izvedbe i otmjeni klasični dekor kazuje, da je objekt građen u doba punog uspona turske građevne tradicije. Dapače po oblicima nekih elemenata i samoj ornamentici, koji pokazuju potpuno istovjetnost s takvim radovima u poznatoj Aladži, može se zaključiti, da je graditelj Atik Alipašine džamije pripadao poznatom epigonu turskih neimara, u kojem je središnja os bio Kodža Sinan. Zanimljivo je, da je taj objekt, u čiju su unutrašnju opremu utrošena velika materijalna sredstva, izveden pod običnim četverostrešnim krovom, a ne pod kupolom, što bi se posve prirodno očekivalo po bogatoj izradi pojedinih elemenata.

Već sama oprema portala kazuje nam, da se nalazimo pod objektom više vrijednosti. Taj se dojam zasniva na lučnom, precizno izvedenom nadvoju, u kojem se pojedini kamenovi vežu potpuno po istom principu kao i na portalu Aladže, a isto tako i na istaknutom i visokom kamenom vijencu, koji uokviruje portal, a u gornjem dijelu nosi još figuralne ornamente u vidu krune. Prostrano pak predvorje, pokaldrmljeno klesanim kamenim pločama, svejedno što je pod običnim četverostrešnim krovom, isto tako daje ugođaj velikih dimenzija, a taj dojam pribavlja, bez sumnje, sistem od osam snažnih i visokih drvenih stupova mnogougaonog presjeka. Dojam, što smo ga stekli već pred ulazom, još se jače ističe u samoj unutrašnjosti džamije. U tome ovećem prostoru, kojeg dimenzije iznose 10,65X9,80 m, glavni su elementi, koji dominiraju svojom izradom, mahfil ili kor i minber, oboje iz tesanih i profiliranih komada kamena i oboje gotovo potpuno istog oblikovnog i dekorativnog rješenja kao u Aladži. Godine 1942. talijanske okupacione jedinice pretvoriše tu džamiju u vojničku kapelu i tom prilikom potpuno razlupaše minber, i njegovi dijelovi nalaze se danas u hrpi kraj džamije. Ljepotu unutrašnjeg prostora džamije dalje pojačavaju i lukovi iznad prozora, zatvoreni perforiranom pločom s ornamentikom sistema ispresjecanih šesterokuta i kolobara. Željezne pak rešetke na prozorima, koje isto tako u svojoj općoj kompoziciji odražavaju izvjestan dekor, rađene su u sistemu jabuka, u koje se uklapaju šipke s četiri strane, praveći tako kvadratična polja; pravljene su po starim orijentalnim uzorima i sigurno potječu iz doba osnutka same džamije. U skladu s takvom opremom unutrašnjih elemenata izvedena je i sama munara, koja u donjem dijelu ima

oblik devetorokuta, a šerefe joj krasi ograda od perforiranih kamenih ploča.

Arapski natpis u kamenoj ploči nad ulazom kazuje, da je objekt osnovao Atik Ali paša, a sadrži i datum gradnje, samo izražen putem brojčane vrijednosti arapskih slova. Rješenjem tih vrijednosti posljednje četiri riječi u natpisu dobiva se, po mom preračunu, hidžretska god. 952., a njoj odgovara naša 1546. Treba, međutim, napomenuti, da taj natpis potječe iz novijeg vremena (napisan je na limenoj ploči) i da se zasad ne može utvrditi odgovara li tačnosti.

O Atik (»starom«) Ali-paši zna se u Foči toliko, da je bio vojskovođa i živio u Carigradu i da je od nekog vladike otkupio njegovo imanje u selu Vladikovu između Foče i Ustikoline te ga zavještao za uzdržavanje te džamije. Ta se predaja može potvrditi utoliko, što doista i u Carigradu ima jedna džamija, koja nosi Atik Ali-pašino ime. Moguće je, da je taj čovjek bio baš iz ovoga kraja, ako ne i iz same Foče, pa se odužio zavičaju džamijom, kao i mnogi drugi njegovi zemljaci.

Taj se objekt zove i Musluk džamijom po musluk-česmi u neposrednoj blizini, o kojoj će biti kasnije govora.

Muminbegov mesdžid, posljednja džamija prema sjeveru u Donjem Polju, ima uobičajeni tip naših drvenih džamija, građenih od ćerpiča i drvenog materijala. Kao i u drugim fočanskim drvenim džamijama, i tu drvena munara izrasta iz same mase objekta, vežući se svojim podužnim dijelom za konstrukciju stupa i četverostrešnog krova. Unutrašnji prostor je dosta malen i zauzima površinu od 7,0X8,0 m. Vrijednost su joj nekad pribavljali drvene rešetke na prozorima, sastavljene iz profiliranih komada drveta, od kojih se po četiri sučeljuju u jednoj tački, tvoreći tako prazna polja zvjezdolikog oblika. Još neke dijelove tih rešetaka zatekao sam god. 1949. i po njima napravio priloženi tehnički snimak, a kad sam se opet navratio god. 1953., ni tih posljednjih ostataka nisam više zatekao.

I ta je džamija sagrađena u šesnaestom stoljeću. Okolna mahala javlja se pod istim imenom u poznatim izvorima prvi put god. 1600.

3. ŠKOLE

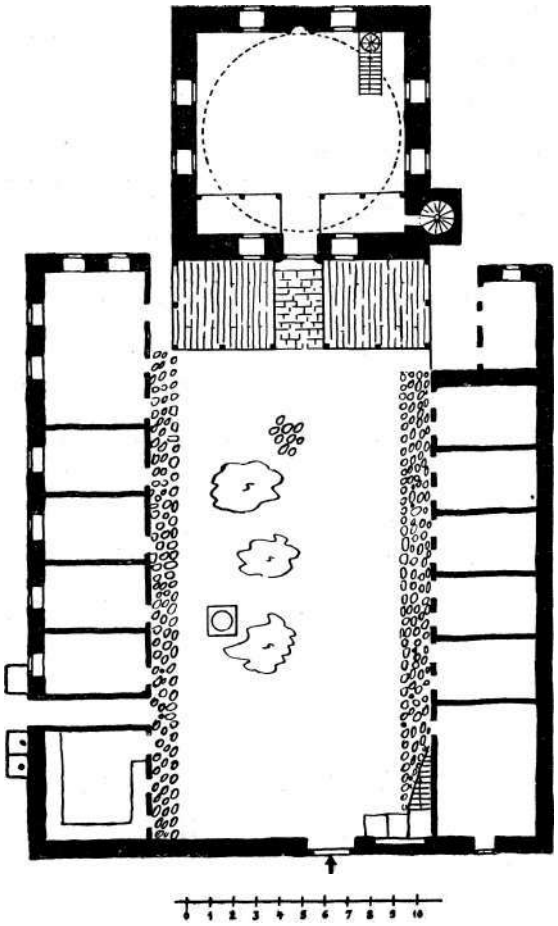
Već u prvih stotinu godina turske vladavine Foča je izrasla u znatniji centar istočnjačke kulture i prosvjete. Tu je živio i radio velik broj ljudi, koji su se bavili raznim znanostima, poezijom, prepisivačkim radom i knjigom općenito. Kao jasni dokazi toga visokog kulturnog uspona stoji pred nama više originalnih natpisa na objektima u Foči, koji su nastali najvećim dijelom baš u šesnaestom vijeku i koji pokazuju visoke pjesničke kvalitete u ionako teškoj arapskoj metrici. Natpis pak na Devovoj džamiji, kratak a jezgrovit, nastao čak god. 1633./4., može se, uz natpis na turbetu Muratbega Tardića u Sarajevu, smatrati najljepšim pjesničkim izljevima te vrste i u čitavoj Bosni, jer nema više nijednoga, koji bi bili tako kratki, a izražavali više misli u kvalitetnom metru. Lijep refleks kulturnih prilika u Foči u šesnaestom vijeku pruža nam, dalje, jedan rukopis iz Foče, koji se danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. To je komentar pravnog djela El-Vikaye u šest svezaka, prepisanih u samoj Foči god. 1588., a taj prepis nastao je ovako: Tadašnji fočanski muderis Šaban našao je dvadeset i dva pismena čovjeka u Foči i dao im, da svaki prepiše po jedan dio spomenutog djela, i tako je nastalo šest spomenutih svezaka. U bilješci, koja sadrži taj podatak i koja je donesena na kraju knjige, među prepisivačima navode se i hatib (propovjednik) Aladža-džamije Ali-čelebija, hatib Mustafa-pašine džamije Ibrahim-halifa, hatib u džamiji Memi-šahbega Muhjudin, hatib u džamiji sultana Bajazida, imam u Hadži Seferovu mesdžidu Husam halifa, potom imami Ferhad halifa i Ibrahim čelebija Magribija, mujezin Hamzabegova mesdžida Osman halifa, mujezin Ahmeđ halifa, zaim Husejn cehaja, vojnik (»el-džundi«) Selim čelebija, Jusuf i Sinan čelebija, obadvojica iz Sikloša, te emin Ali čelebija, sin Mehmedov.[103]

Taj podatak, koji nam govori o prepisivačkom radu i širenju knjige u Foči upotpunjuje još osobito činjenica, što je Foča baš u to doba već imala i mudželitsku ili knjigovežačku radnju, koja sigurno ne bi bila ni otvarana, da nije imala posla. Prvog poznatog predstavnika toga obrta u tome mjestu, nekog mudželita Šabana sretamo, kako sam već ranije naveo, god. 1600. Po tome su Sarajevo i Foča jedini gradovi u Bosni, u kojim je, koliko se zna, u prijašnja vremena postojao i takav obrt.

Osnovna pismenost sticala se u mektebima, a srednje i više obrazovanje u medresama. Tokom prošlih stoljeća u Foči je postojao lijep broj ustanova i objekata obadviju tih vrsta.

Mektebi su, svakako, imali zasebne zgrade, ali njihova arhitektura nije pokazivala neki zaseban tip, i oni se nisu mnogo razlikovali od obične stambene kuće. Svi takvi objekti građeni su od ćerpiča i drveta, dakle materijala, koji nije trajan, pa se upravo stoga nije očuvala ni jedna jedina stara zgrada. Iz dokumenata i samog ka-

[103] H. M. Handžić, *Jugoslavenski list* od 23. IV. 1939. str. 10.

Medresa i džamija MeHmed-paše Kukavice — tlocrt koji potsjeća na rješenja velikih medresa na Istoku.

zivanja starih Fočaka zna se, međutim, da su postojali mektebi u svim većim i starijim fočanskim mahalama: u Aladži, Musluku, Tabacima, Memišahbegovoj mahali. Prvi pak mekteb u Foči, o kojem nam se sačuvao dokumentaran spomen, nastao je nešto prije god. 1572., a sagradio ga je, uz druge zadužbine u drugim mjestima, sandžak Turalibeg, vrlo vjerovatno kad je bio hercegovački sandžak nepoznate godine sa sjedištem u Foči, a svojom zakladnicom odredio je kao plaću učitelju (mualimu) tri dirhema dnevno.[104] Jedan mekteb u Foči sagradio je god. 1758. i Hadži Mehmed-paša Kukavica kraj svoje džamije, a o njegovoj arhitekturi reći ću nešto malo dalje.

Što se pak tiče medresa i kao ustanova i kao arhitektonskih objekata, o njima imamo nešto više podataka, ali ni to nije ni izdaleka dovoljno, da valjano osvijetlimo te ustanove i objekte u Foči. Vidjeli smo, god. 1588. u Foči je službovao muderis (nastavnik u medresi) Šaban, a u obračunima Memišahbegova vakufa navode se još god. 1600. u toj službi Mehmed-efendija i god. 1605. Ahmed-efendija i Ali-čelebija. Ti nam podaci kazuju, da je u to doba sigurno postojala bar jedna medresa u Foči. Evlija Čelebija pak navodi u Foči god. 1664. šest medresa, ali ih ne nabraja poimenice nego veli samo to, da se u nekim predaje hadis (teorija islamske tradicije). Do devedeset godina iza Evlijina prolaska kroz Foču nastala je tu još jedna medresa, zadužbina Hadži Mehmed-paše Kukavice, a upravo o njoj imamo relativno najviše podataka.

U turskom arhivu bivšeg Balkanskog, a današnjeg Orijentalnog instituta u Sarajevu čuva se vakufnama za jednu fočansku medresu, datirana sredinom mjeseca muharema god. 977. (između 26. VI. i 5. VII. 1569.). U toj ispravi nema uopće imena osnivača, iako se jasno po stilizaciji vidi, da je moralo postojati, jer se navode osnivačevi naslovi, a to nas upućuje, da to nije original, nego nešto mlađi prijepis, u kojem je pisarevom greškom izostavljen cio redak s imenom osnivača. God. 1909., kad je vakufnama otkupljena, neko je u Balkanskom institutu naznačio na njemačkom jeziku na samoj ispravi, da je to zakladnica džamije Aladže, ali je to posve netačno jedno stoga, što se tu radi samo o medresi, koju bezimeni osnivač za svoga života podiže kraj svoje već postojeće džamije, a drugo, što je taj dokumenat nastao daleko iza smrti osnivača Aladže Hasana Nazira (g. 1553.) Na osnovi izvjesnih indicija iz same isprave te drugih podataka, koji potječu iz istoga i kasnijeg doba, ja danas prilično sigurno smatram, da se ta isprava odnosi na medresu Defterdara Memišahbega. Prije svega, kronološki je ta konstatacija posve moguća: medresa je sagrađena 1569., a Memišahbeg je, kako znamo, umro god. 1585., dakle do šesnaest godina izatoga, U zakladnici osnivač pridržava sebi doživotno pravo upravljanja vakufom, koji ostavlja za uzdržavanje medrese, što znači, da je živio tu, u Foči, a mi već znamo i to, da je doista pokopan kraj svoje džamije u tom istom mjestu. U vakufnami se medresa lokalizira kraj već postojeće osnivačeve džamije, a Memišahbegova džamija postoji i danas tu i sigurno datira iz šesnaestog vijeka i po svojim građevnim značajkama i po činjenici, što je sam osnivač pokopan baš uz tu džamiju god. 1585. Kao daljnji osobito važni dokazi služi nam nekoliko isprava iz turskog arhiva porodice Muftić iz Foče, koje se danas nalaze, neregistrirane, u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a iz kojih se jasno vidi, da je u Foči još u prošlom stoljeću doista postojala medresa Defterdara Memišahbega. Tako u jednoj oporuci, koja nije datirana, ali sigurno potječe iz prošloga stoljeća, određuje se godišnje 200 groša za Memišahovu

[104] H. Kreševljaković, Turalibegov vakuf u Tuzli, *Glasnik islamske vjerske zajednice,* IX/1941., br. 2, str. 45.

medresu. Biće, da se radi o oporuci kalfe (halife) Salihefendije Jusufagića iz Foče, koji je, prema drugoj ispravi, umro nešto prije rozi kasema 1261. (25. IX. 1845.) i u svojoj oporuci odredio kao vakuf, između ostalog, 200 groša za plaćanje mualima u Memišahovoj medresi. Navedenog datuma cio uvakufljeni iznos od 1300 groša dat je u promet, u zajam Mula Jusufu Isanoviću, a od godišnjih kamata uživat će mualim 30 groša godišnje. U vezi s tim vakufom postoji još više isprava, a u svima se navodi Memišahova medresa i njen službenik mualim. Iz navoda o plaćanju mualima, koji će držati nastavu u Memišahovoj medresi, proizlazi, da je prije god. 1845. Memišahova medresa utrnula, a sama zgrada data za potrebe mahalskog mekteba, u kojem nastavu drži mualim, dakle nastavnik, koji predaje isključivo u mektebu. A taj mekteb i kao ustanova i kao objekt postojao je doista kraj Memišahove džamije, u desnom uglu džamijskog dvorišta sve do god. 1942. Još se vide temelji toga objekta.

Kad smo tako s dosta sigurnosti identificirali bezimenog osnivača medrese s Defterdarom Memišahbegom, na redu je, da detaljnije razmotrimo stavke vakufname, koje se odnose na tu medresu. Prije svega, saznajemo da je ta medresa dovršena god. 1569. i sagrađena kraj same osnivačeve džamije u Foči. Navodi se, da medresa sadrži šest soba u kojim će stanovati učenici, a to je ustvari medresa s internatskim uređajem, i ističe da je sama zgrada »visokih građevnih značajki«, što bi moglo sadržavati stvaran sud o njenoj arhitekturi, ali isto tako može biti i obična igra stilizatora u potrazi za rimom. Za potrebe te medrese osnivač zavještava gotovinu od 320.400 dirhema i određuje, da se novac daje u opticaj uz 10% kamata godišnje. Godišnji prihodi od te uvakufljene svote trošiće se ovako: dnevno trideset dirhema muderisu koji će predavati u spomenutoj medresi osnovne i pomoćne predmete, čiji se rezultati mogu razumom dokučiti, potom predmete tradicionalnih znanosti (hadis, tefsir) i sve drugo, što bude običaj ili mjesto zahtjevalo; prvi se na taj položaj postavlja »uzor muderisa« Mevlana Muhjudin. Dalje, svakome učeniku u medresi davaće se dnevno dva dirhema kao pomoć za uzdržavanje, a podvorniku pak u toj medresi dnevno po jedan dirhem. Ostatak prihoda osnivač poimenice određuje u druge, čisto bogoštovne svrhe, koje nemaju veze s medresom, pa ih dalje i ne nabrajam. Pravo uprave i nadzora nad vakufom pripada samome osnivaču dok je god živ, a poslije njegove smrti njegovim valjanim izravnim potomcima sve dok ne izumru, potom osnivačevim robovima i njihovim potomcima, a ako bi i ti izumrli, onda se uprava prepušta mjesnom kadiji. U svrhu legalizacije zakladnice postavljen je časovitim mutevelijom Hadži Ferhad, sin Jusufov, a na kraju zakladnice donose se imena svjedoka zavještenja i kadijske presude:

Mevlana Bali halifa, hatib,
Pisar teksta Husam halifa, hatib,
Sinan halifa, sin Kara Balijin, imam,
Muhjudin havadže, sin Muhjudinov, hatib,
Kasim čelebi, sin Mehmedbegov, zaim,
Muhamed, sin Ajdinov,
Mevlana Muhjudin, hatib,
Hasan halifa, mujezin,
Husejn kethoda, sin Mustafin.

Medresa Hadži Mehmed-paše Kukavice najmlađa je i posljednja medresa u Foči. Dovršena je god. 1758., a situirana kraj same osnivačeve džamije u Gornjoj čaršiji u vidu krila, koje se proteže s lijeve strane džamijskog dvorišta na čitavom prostoru od ulice do džamije. Bila je to prizemna građevina od običnog materijala, ćerpiča i drveta, i raspoređena u niz prostorija. Arhitektura skromna, bez pretenzija za monumentalnošću. Do same ulice bile su dvije oveće prostorije. U prvoj, većoj, bio je Kuka-

Desni (noviji) trakt Kukavičine medrese — pogled iz dvorišta.

vičin mekteb, što ga je on tu također osnovao, a druga, odmah do prve, bila je dershana, u kojoj su učenici medrese slušali predavanja. Od dershane dalje prema džamiji nizale su se sobe (ćelije), u kojim su stanovali učenici medrese.

God. 1899. medresa je proširena izgradnjom novog trakta na desnoj strani džamijskog dvorišta. To novo krilo po tlocrtu i arhitekturi posve je analogno onom na lijevoj strani, samo su tu dvije veće prostorije, one do ulice, izgrađene u dvije etaže, od kojih je u onoj prizemnoj bila kavana s ulazom izravno s ulice, a u onoj gornjoj dershana (predavaonica). I tu su u daljnjem nizu prema džamiji izgrađene ćelije za učenike, a iza njih, do same džamije, i kuhinja za učenike. Taj dio i danas stoji i prilično je dobro očuvan, iako je i on građen od trošna materijala, drveta i ćerpiča. Prostorije su tu orijentirane prema dvorištu, a ne prema vani, kao u suprotnom krilu, jer je pozadina bila izgrađena i nije dopuštala mogućnost otvaranja prozora prema toj strani.

Lijevi trakt vremenom je dotrajao, pa je god. 1926. temeljito renoviran s izmjenom i samoga tlocrta. To novo rješenje prostorija, koje se unekoliko razlikuje od starog, vidi se na priloženom tlocrtu. Cio taj kraj potpuno je propao u prošlom svjetskom ratu. A dok je bio cio, činio je s desnim traktom i s džamijom zanimljivo kompozicionainč rješenje, koje mnogo podsjeća na slična rješenja velikih medresa na Istoku, gdje su također takve škole nizane u dva trakta oko džamijskog dvorišta. U Bosni pak nije više nigdje bilo takvog primjera.

*

Prvih decenija prošloga stoljeća tim muslimanskim školama u Foči pridružuje se i prva srpsko-pravoslavna osnovna škola, koja otada neprekidno tu radi u zasebnoj zgradi na Varoši, na desnoj strani od ulaza u dvorište crkve. Među prvim učiteljima te škole spominje se Đorđe Prodanović, rodom iz same Foče. Po jednom podatku bio je tu učitelj od god. 1830. do 1838., kada se rukopoložio. Na jednome jevanđelju, što ga je sam Prodanović povezao za manastir Žitomislić, potpisao se »grešni rab Georgie Prodanović iz Foče 3. novem. 1828. godine«, a iz toga proizlazi mogućnost, da je tu učiteljevao i god. 1828. Tu je školu završio, a kasnije postao u njoj i učitelj još Gligor Starović, kasniji paroh u Avtovcu, rođ. 1836., a rukopoložen 1856. U vremenu od god. 1868. do 1873. školu je potpomagala kneževina Srbija vanrednom pomoću preko svoga Prosvetnog odbora.[105]

4. TEKIJE

To su ustanove i objekti, u kojim su se sastajali muslimanski mistici ili derviši i obavljali svoje obrede. U takvoj ustanovi odnosno objektu bitna je semahana, oveća i ćilimima zastrta prostorija za obrede, pa stoga tekija može biti i u običnoj stambenoj kući, ali su se u tu svrhu gradile mahom zasebne zgrade.

Evlija Čelebija navodi god. 1664. u Foči osam tekija, a od svih poimenice navodi kao najistaknutiju Bajezid-babinu, kojoj još određuje arhitekturu i veli da ima »kuhinju i raznovrsne divhane«. Ta Bajezid-babina tekija, jedina nama poznata u gradu, identična je s tekijom iznad grada, gore visoko na padini Crnog Vrha, koje se zgrada do danas sačuvala, samo, dakako, ne više onakva, kakva je bila u doba Evlije Čelebije. Današnja zgrada pokazuje sklop od četiri zasebna objekta, uokvirena i zatvorena od vanjskog svijeta bedemima: Jedan, ponajveći, jeste sama tekija s mihrabom, do nje je, s lijeve strane od ulaza, turbe iz prošloga vijeka s tri groba, u kojim su pokopani pročelnici te tekije, šejhovi iz porodice Muftića. Na suprotnoj strani tekije i sasvim na lijevom kraju je drugo turbe, u kojem su pokopani, kako nam saopćuje već Evlija Čelebija, Bajezid-baba i Murat-baba, sigurno dva derviša, od kojih se po prvome u Evlijino doba i zvala tekija. U gornjem lijevom uglu bio je sve do rata četvrti objekt, raspoređen u dvije prostorije i na hodnik između njih, u kojem je bio i odžak za spravljanje hrane i kave. To je ahar ili musafirhana, u kojoj su konačili strani putnici i iskupljali se Fočaci na razgovor poslije derviških obreda, koji su se obavljali isključivo u onom prvom i ponajširem objektu.

Cio taj kompleks, kojeg resi i ističe velik i vrlo star bor u dvorištu, sastoji se iz sitnih zgrada prizemnica pod ćeremitnim krovovima, koje su građene u vrlo slaboj, gotovo primitivnoj arhitekturi. Nema gotovo nijednog objekta, u kojem bi se stijene sastajale pod pravim uglom. Sve je građeno od ćerpiča i drveta, a ti materijali već su tu toliko dotrajali, da se kompleks nalazi pri samom padu.

Tekija je preživjela tokom prošlih vjekova nekoliko adaptacija i popravaka. Iz kratkog opisa Evlije Čelebije naslućujemo, da je to u ono doba bio objekt bolje arhitektonske vrijednosti. Polovinom pak osamnaestog stoljeća, kad je stari

[105] Risto Šušljić, Srpske škole u Bosni i Hercegovini za turske vlade, *Kalendar Prosveta* (Sarajevo) za godinu 1041., str. 75 (Ćir.) — Prema podacima u istome radu pohađali su tu školu u Foči još vojvoda i pop Bogdan Zimonjić, rod. 1813., fočanski proto Vasilije Pavlović, rođen 1831., a završio osnovnu školu i rukopoložen 1852., te Petar Petrović iz Foče 1848.—1850.

objekt bio dotrajao, obnovio ga je Hadži Mehmed paša Kukavica i zavještao prihode za potrebe te tekije i turbeta kraj nje, pa se otada jedno vrijeme tekija zvala njegovim imenom. Stariji Fočaci kazuju, da je on prvi uz tekiju sagradio spomenuti ahar, koji se održao sve do posljednjeg rata. Iz novijeg pak natpisa (god. 1914.) više ulaza u turbe spomenute dvojice derviša vidi se, da su tekiju i turbe kraj nje još popravljali Hadži Mehmedbeg Šuvalija, za kojeg već znamo da je kao fočanski muselim pogubljen god. 1783., zatim u četvrtom ili petom deceniju prošloga stoljeća hercegovački vezir Ali Galib paša Rizvanbegović Stočević, a god. 1914. Ademaga Mešić iz Tešnja.

Tekija je pripadala nakšibendijskom redu derviša, a njome su rukovodili u posljednja dva stoljeća šejhovi iz porodice Muftića, od kojih su neki pokopani u onom manjem turbetu i u grobovima oko tekije. U turbetu s tri groba, naglašena drvenim kenotafima, pokopani su šejhovi Muftići Salih Nijazi i njegovi sinovi Omer Subhi i Abdusamed. Salih Nijazi bio je još fočanski muftija, muderis i vrlo obrazovan čovjek, a usto i neobično bogat. Kako se vidi iz više isprava iz prošloga stoljeća u arhivu porodice Muftića, posjedovao je velik broj dućana i kuća u Foči i mnogo zemlje po selima oko Foče. Umro je god. 1869. pa, prema tome, i samo turbe datira najranije iz te godine.[106]

Tekija se uzdržavala ostavštinom, koju je kao vakuf, mahom u gotovom novcu, ostavljalo tokom vremena više osoba. Osim prihoda, koje joj je ostavio još paša Kukavica, god. 1808. posebnom vezirskom bujruldijom dobila je Šumu uz brdo Radolisnik,[107] a Ali Galib paša Rizvanbegović Stočević uvakufio je gotovinu od 7.500 groša za uzdržavanje te tekije i većeg broja fočanskih džamija.[108] Njima se pridružuju još vakufi u novcu neke Umikulsume, kćerke Murtezabegove, iz Atik-mahale iz god. 1828. ili nešto prije toga, te spomenutog kalfe (halife) Salih-efendije Jusufagića iz god. 1845.[109] Iz više obračuna vakufa te tekije iz prošloga vijeka vidi se, da se taj novac davao u promet uz određeni godišnji kamatnjak, a među zajmoprimcima sretamo god. 1837. i jednog pravoslavca.[110]

Na kraju ovoga poglavlja ističem kao zanimljivost, da je jedna tekija postojala u osamnaestom stoljeću daleko u planinskoj okolini Foče, u Crkvicama u nahiji Sokolu. Tu je tekiju podigao neki Hadži Hamza-dede, pa se i zvala njegovim imenom, a za njeno uzdržavanje uvakufio je svoju badž-baštinu u fočanskom kadiluku, a njegov pak bratić Mustafa-dede, sin Alijin, uvakufio je za hranu dervišima u toj tekiji prihode sa zemlje u selu Milijeno u Čajničkom kadiluku. Obadva ta zavještenja potvrđena su carskim fermanima. Do god. 1778. bio je šejh te tekije Salih-dede, a čuvar Mehmed-dede. Toga vremena je Mehmed-dede umro, a Salih-dede smijenjen s te dužnosti na traženje petorice Fočaka, koji su u vezi s tim došli u Carigrad i izjavili, da Salih-dede ne radi po odredbama legatora. Beratom od 3. maja **1780.** na mjesto svrgnutog Salih-dedeta imenovan je šejhom i čuvarom te tekije fočanski muftija Ibrahim, sin Mehmedov.[111]

[106] U grobovima oko tekije pokopani su ovi Muftići: *Hafiz Abdulkadir,* sin Šejha Omera Subhije (1323.), *Hafiz Omer Subhi* (1332.) i žena mu N*ura* (1332.), *šejh* i *hafiz Abduššukur,* sin šejha i hafiza Omera Subhije (1335.) i muderis H*afiz Abdulhamid* (1875—1934).

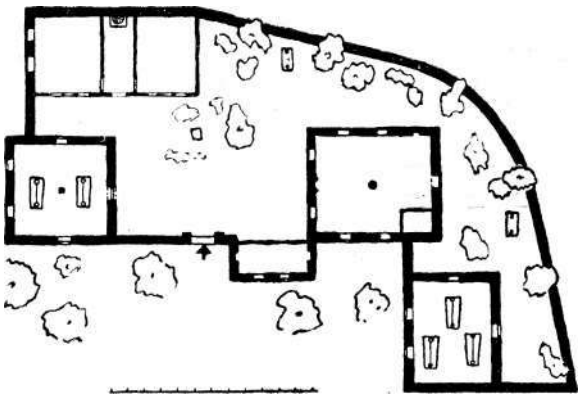
[107] Neregistrirana isprava fočanskog kadije u arhivu porodice Muftića u Orijentalnom institutu.

[108] Kasim Gujić, Šta je Ali paša Rizvanibegović uvakufio u prosvjetne i dobrotvorne svrhe, *Gajret,* XVIII-1937., str. 21. — Više isprava u arhivu porodice Muftić.

[109] Isprave u arhivu porodice Muftić.

[110] Isprave na istome mjestu.

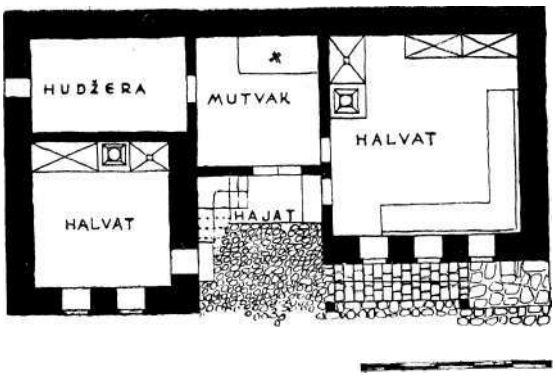
[111] Turski arhiv u Orijentalnom institutu u Sarajevu, isprave br. 1720 i 1722.

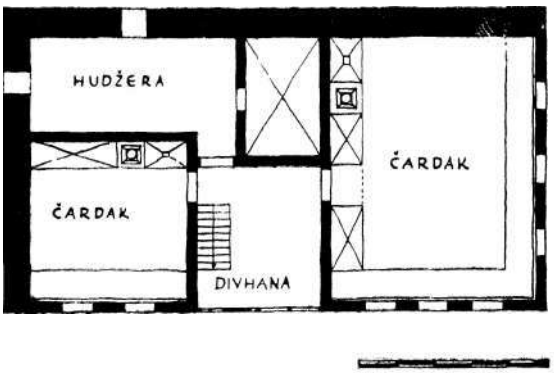

Tlocrt tekije i drugih objekata uz nju iznad grada.

5. STAMBENA ARHITEKTURA

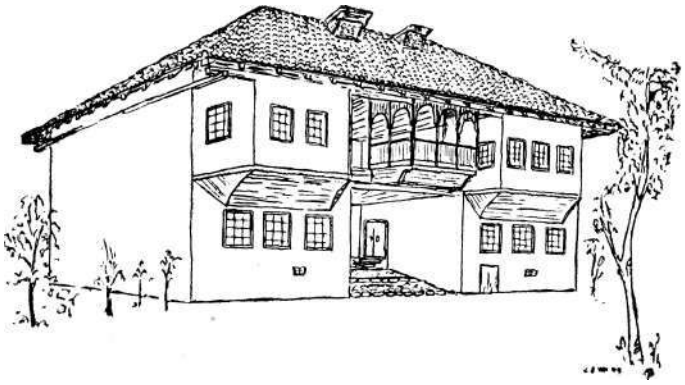

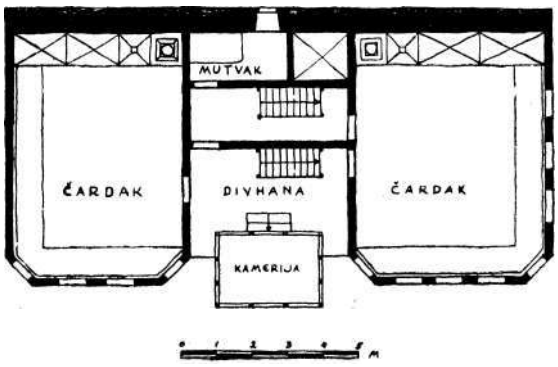
Džonlagića kuća u Donjem Polju — poled s ulice te tlocrt prizemlja i kata.

Fočanska kuća predstavlja zaseban i karakterističan građevni stil, koji se više oslanja na bizantijsko-egejski tip Makedonije, nego li na ustaljene oblike bosansko-hercegovačke stambene arhitekture orijentalnog smjera. Taj zasebni tip daje joj u prvome redu njena vanjska arhitektura. Za razliku od većine drugih naših varoši, fočanske kuće, a i sve druge zgrade starijeg doba, imaju krovište s blagim nagibom, a baš ti niski i uvijek četverostrešni krovovi s ćeremitnim pokrovom upadne opekaste boje čine osnovnu značajku u tipu fočanske kuće, čak i zasebnu crtu u fizionomiji grada uopće. Druga karakteristika fočanske kuće jest to, što je kod nje dosljedno naglašen horizontalni autoritet smjera i što u tlocrtu uvijek pokazuje čisti četverokut, u kojem su dvije paralelne stranice dva i više puta duže od drugih dviju. Dalje, fočanska kuća je u pravilu j e d n o k a t n i c a, namijenjena je isključivo jednoporodičnom stanovanju i ima samo jednu bolje oblikovanu fasadu, pročelje, koje je u gornjoj etaži razvedeno u ćoškove i kameriju ili verandu i koje je svugdje zaklonjeno od ulice. O ostalim situacionim značajkama fočanske kuće, njenoj postavi prema prilaznim putevima i o odnosu na građevnu parcelu bilo je govora u poglavlju o urbanističkim osobinama grada.

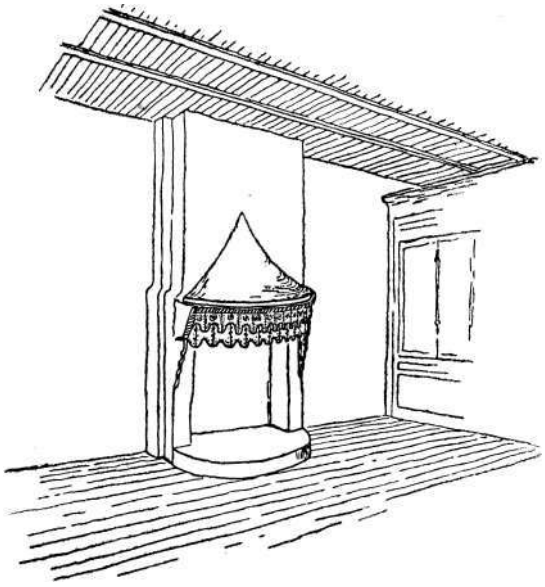
Druga podjednako vidna značajka, koja fočanskoj kući daje zaseban tip, jest osobeno rješenje unutarnjeg prostora, sklopa prostorija koje imaju različite namjene. U tome pogledu najveći broj fočanskih kuća sadrži jedno te isto, standardno rješenje, na kojem ću se ovdje zadržati, ali postoji i niz varijacija, no, one su tako malobrojne i sporadične, da ne mogu predstavljati neki istaknutiji način građenja, pa ih ovdje ne ću ni navoditi. Prije svega valja istaknuti, da općenito bosanska, pa tako i fočanska kuća u prizemnoj etaži ima prostorije, koje su namijenjene gospodarskim potrebama i za stanovanje preko zime, a kat isključivo za boravak i primanje u ljetnim danima. S takve podjele u prizemlju je potrebna bolja toplinska izolacija, pa su tu vanjske stijene obično debele, masivne, a na katu naprotiv, posve tanke, tek toliko, da mogu nositi krovnu konstrukciju.

Primarni prostor prizemlja u fočanskoj kući jest h a j a t, trijem ili ulazni prostor, koji je pokaldrmljen kamenim pločama ili nabijen običnom zemljom te s prilazne strane potpuno otvoren i ljeti i zimi — očiti utjecaj toplijih mediteranskih krajeva. Taj hajat je ujedno i komunikacioni čvor, prostor, na koji se sa tri strane nadovezuju daljnje prostorije: sa strana sobe za stanovanje, a na suprotnoj strani prilaza kuhinja s još jednom, a negdje i dvije gospodarske prostorije. U hajatu je uvijek i drveno jednokrako stubište što vodi na kat, a prostor pod

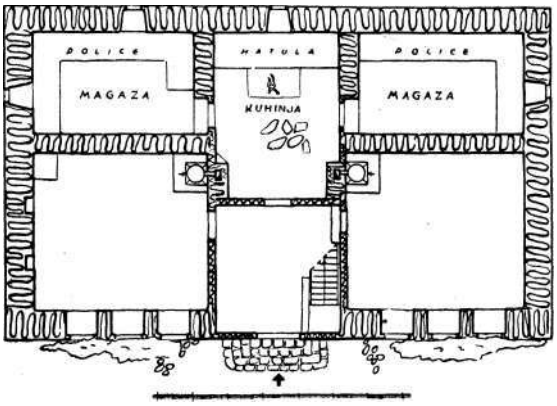

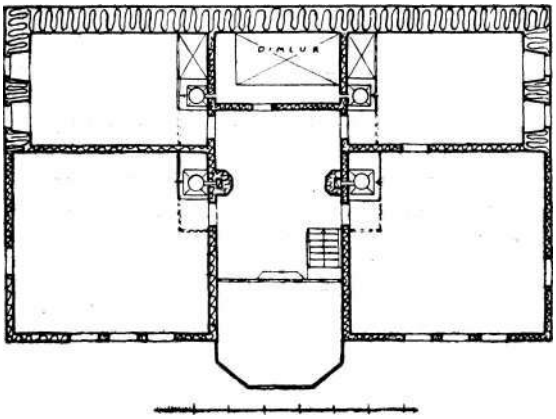

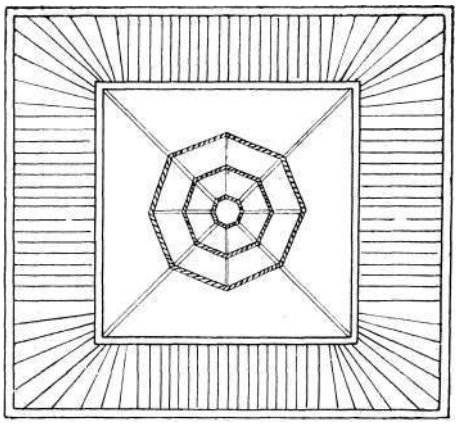
Kuća porodice Čeča u Gornjem Polju — perspektiva i tlocrt kata.

Odžak (kamin) s rezbarijama u drvetu u kući porodice Muftića u Carevoj mahali. Rad majstora Zelenka iz okoline Foče.

Kuća srpsko-pravoslavne trgovačke porodice Glođaja — tlocrt prizemlja i kata te snimak stropa u sobi na katu.

stubištem, na kojem su komunikacije nemoguće, iskorištava se za police, na kojim stoji bakreno suđe, đugumi i ibrici za vodu.

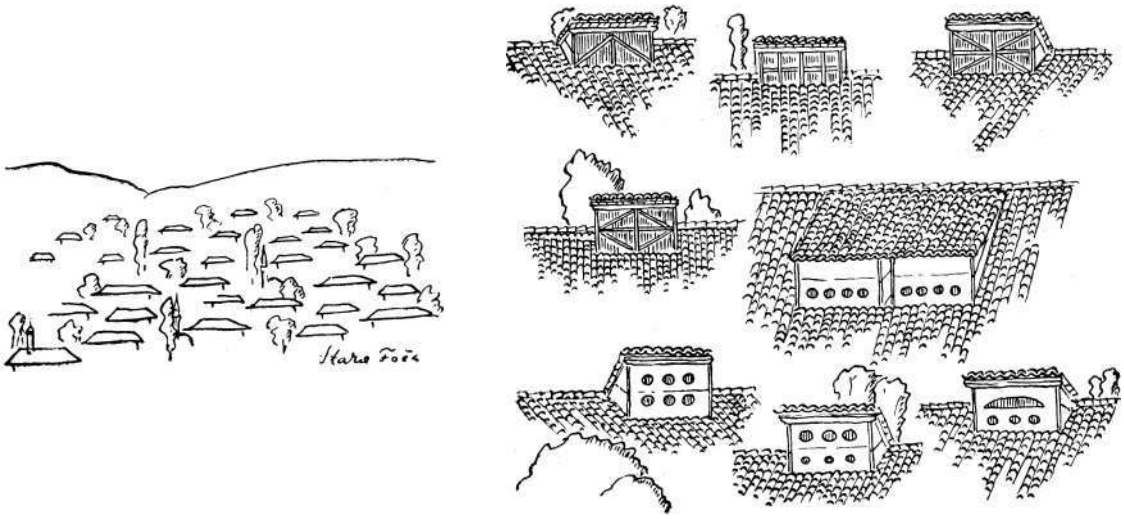
Dvije postrane prostorije namijenjene su, kako rekoh, prvenstveno za zimsko stanovanje, one se, dakle, dobar dio godine griju, pa im upravo otud i ime halvati — tople odaje. Jedini istaknutiji namještaj u takvim sobama jeste niska i nepomična fotelja ili sećija, koja se proteže ispod prozora duž jedne ili dvije vanjske stijene. Sav ostali prostor je slobodan, čist i zastrt šarenim ćilimom, pa se soba čini još prostranijom. Pa ipak tu su i ormari, peć i kupaonica, samo izvan centralnog sobnog prostora: ugrađeni u drvenu musandaru ili okolicu koja se proteže duž čitave zadnje ili prednje stijene i koja je često, zajedno s vratima, dekorirana rezbarenim ornamentima. Obično u srednjem dijelu musandare, koje širina iznosi oko 1 m, ugrađena je zemljana peć s glinenim lončićima, koji akumuliraju toplinu unutarnjih gasova i prenose je postepeno u prostoriju, a u ponekim kućama umjesto takve peći je odžak ili kamin, uvijek s oblicima umjetničkih pretenzija. Izravno do peći, s desne ili lijeve strane je banjica ili hamamdžik površine oko jednog četvornog metra. Topla voda često se toči u ibrik iz velikog glinenog vrča ili pešnjaka, koji je ugrađen u samoj peći do banjice i u kojem vodu zagrijavaju plinovi iz peći. Dalje se nižu jedan ili dva dušekluka, u kojim se, kako i samo ime kazuje, drže dušeci, jorgani i jastuci preko dana. Uveče, pred spavanje, nastaje transformacija prostora. Vadi se iz dušekluka posteljina i stere po sećiji ili izravno po tlima, na ćilim, na koji se uopće ne stupa u obući, i soba za dnevni boravak i primanje pretvara se u spavaću.

Potpuno jednak inventar nalazi se i u sobama na katu, koje se uvijek zovu čardaci, i tu se sreta u svakoj sobi sećija, peć, druge dvije banjice i daljnji ormari u musandari, ali same prostorije imaju nešto drugačije rješenje od onih u prizemlju. Kat je gotovo redovito svojom prednjom stranom konzolno isturen prema vani u vidu ćoška ili erkera, pa je unutarnji prostor tako postao znatno veći. U nekim kućama ćošak je izvučen prema vani u vidu četverougla, a u nekim su opet vanjski uglovi ćoška odsječeni, sklišeni, a i takvi ćoškovi čine se osobito lagani i još više ističu raščlanjenost gornje etaže. U kući pak obrtničke porodice Džonlagića u Musluk-mahali u Donjem Polju vidio sam u desnom, manjem čardaku još jednu osobitu značajku, kakve više nema ni u Foči, niti u Bosni uopće. Tu je u dužini čeone stijene i iznad sećije ispod prozora konstrukcija stropa znatno spuštena upravo za širinu sećije, pa je tako na tome dijelu visina sobe znatno skraćena, i čovjek, koji sjedi na sećiji ima dojam, da je zajedno sa sjedištem potpuno izdvojen iz glavnog prostora i povezan s prirodom i voćnjakom, kojega grane dopiru do samih prozora. Tako oblikovani prostor zovu šanišin (pravilno tur. šahinišin), što upravo znači carsko sjedište, a takvo značenje doista ima veze s ugođajem, što ga čovjek osjeća na tome mjestu.

Na katu između dva čardaka sreta se uvijek zaseban međuprostor, dosta prostran, uvijek svjetao i s posebnom namjenom. To je divhana, koja povezuje prostorije na katu, kao i hajat u prizemlju, ali ona ima još jedan oblik upotrebe. Njena prednja, čeona strana uvijek je otvorena, tek je samo u optičkom smislu zatvara izvana niz stupića i lukova u gornjem dijelu, oboje iz tankog drveta, i tu se preko ljeta, a osobito u predvečerje kućna čeljad najradije zadržava, dobivajući neposredno vezu sa zrakom i prirodom. U nekim kućama i taj je prostor sam za sebe izvučen konzolno prema vani, a u staroj pak kući porodice Čeča u Gornjem Polju potreba takve zabave i odmora u predvečerje posebno je istaknuta još zasebnim prostorom — kamerijom — koja se nastavlja na divhani i još više uvlači u prirodu. I ta kamerija je s vanjskih strana samo vizuelno ograđena sistemom vrlo laganih stupića i lukova, a samo podnožje uzdignuto je još iznad razine divhane za tri stube, čime je stvoren elemenat neobične vrijednosti i u utilitarističkom i u likovno-umjetničkom smislu.

Ostaje još da analiziramo treću vrstu prostorija, a to su mutvak i hudžera, koje imaju isključivo gospodarsko značenje. Mutvak (od arap. matbah = kuhinja) je uvijek u prizemlju, između halvata i pozadi hajata. Valja znati, da se taj prostor nikad nije tretirao kao stambena kuhinja naših novijih kuća, i da je to gotovo u pravome smislu laboratorij za spremanje hrane s najnužnijim inventarom, koji služi isključivo samo u tu svrhu: u kutu veliko i otvoreno, a nisko ognjište, nad njim su lanci ili verige za držanje kotlića nad vatrom, a uz stijene, negdje i u samoj stijeni, dolafi ili ormarići za držanje suđa. Na takav mutvak obično se nadovezuje u pozadini prizemlja još jedna, a negdje i dvije omanje prostorije, hudžere ili smočnice, u kojim se čuva hrana, osobito pak zimnica.

U mutvak se ulazi izravno s hajata kroz široka i mahom dvokrilna vrata, kroz koja se mogu prenositi cjepanice drva i vreće sa zimnicom, ali u nekim kućama postoje i druga, manja vrata, koja mutvak vežu izravno s halvatom. U čečinoj pak kući u Gornjem Polju, koje tlocrt donosim, nalazi se još drugačije rješenje: u samome mutvaku postoje tri ognjišta uza tri stijene, a osim onih drugih vrata, koja iz kuhinje vode u odaju, tu su ugrađene i zasebne drvene jednokrake stube, koje izravno iz toga prostora vode na kat i izlaze na prostor, koji je potpuno odijeljen od komunikacionog dijela, divhane, posebnim zidom,

Izmjena horizontalnih i vertikalnih akcenata u staroj Foči

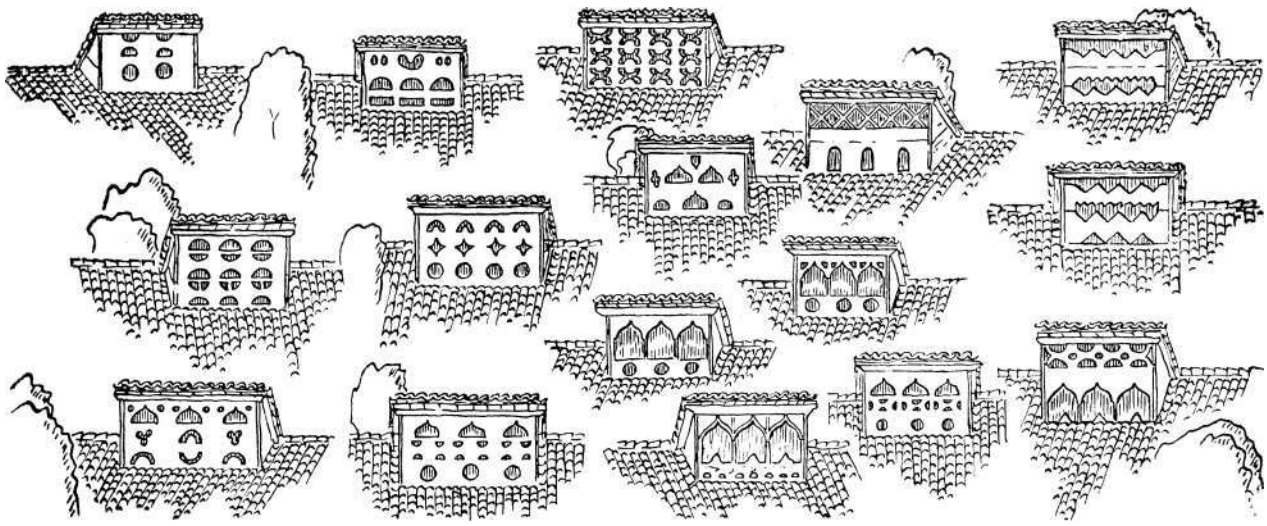
dapače, u toj se kući nalazi i na katu jedna prostorija s ognjištem, samo mnogo manjih dimenzija. Takvo rješenje proizašlo je iz dvojake namjene kuće. Naime, Čečina kuća bješe istodobno i a h a r, gostinjac, u kojem su besplatno konačili putnici (desni, manji čardak), a pred takve ljude odraslo muslimansko ženskinje nije smjelo izlaziti, pa je upravo odatle nastalo gornje rješenje, koje ženama omogućuje slobodne komunikacije i u ženski čardak na katu. Ono malo ognjište na katu namijenjeno je isključivo gostima, i to je zapravo k a h v o d ž a k, na kojem se pekla kahva.

Karakteristično je, da kuhinja u fočanskim kućama nema uopće zasebnog dimovodnog odžaka. Dim se tu diže slobodno uvis iznad samog ognjišta i prolazi kroz vrlo širok otvor kroz obadvije etaže do u potkrovlje. Upravo radi toga kuhinja tu nema uopće stropa, ili je on reduciran na mnogo manju površinu. Taj vertikalni otvor za dim, zvan d i m l u k, koji u horizontalnom presjeku često ima površinu manje sobe, na katu je ograđen sa svih strana zidovima, da dim ne bi prodirao u stambene prostorije, a upravo tu, na katu, taj prostor dobiva novu i vrlo korisnu funkciju s u š n i c e, u kojoj se na dimu sušilo meso za zimnicu.

Građani Foče nisu tražili od graditelja, da im kuća zadovolji samo u tehničkom i termalnom pogledu. Oni su pri tome postavljali i realizirali i estetske zahtjeve, da im kuća i u cjelini i u pojedinostima bude ukusna i oku privlačiva. Zato glavno pročelje, koje je najviše pred očima, raščlanjuju u ćoškove ili erkere, središnji dio (divhanu i kameriju) naglašavaju još laganim sistemom drvenih stupova i orijentalnih lukova, a ispred kuće sade još cvijeće i drugu vegetaciju, koja kući daje zelenilo. Jedan osobit elemenat, koji ima baš tu zadaću, jesu same b a d ž e, otvori za dim na krovištu, koji se vide već i s ulice te naglašavaju ognjište i čitavu kuću. Svaka kuća starijeg tipa u Foči ima po jednu ili dvije badže, a nema niti jedne jedine, koja nije imala dekoriran takav otvor. Taj dekor, rađen iz rezbarenih komada drveta i daske, sastoji se iz čitave skale motiva, počevši od onih najprimitivnijih, koje čine samo dvije ili tri unakrsno položene letvice, pa sve do vrlo složenih i suptilnih, u kojim prevladavaju oblici karakterističnih orijentalnih lukova, preneseni tu izravno iz kamenih elemenata boljih fočanskih džamija. Promatrajući elemente toga, može se reći, bogatog dekora, koji je značajka samo fočanskih kuća, jer ga druga i veća mjesta uopće nemaju, sam od sebe budi se u nama zaključak, da su se graditelji tu prosto natjecali, koji će dati bogatiji i zanimljiviji dekor na badži kuća, koje su gradili.

Podjednaku težnju za dekorativnim oživljavanjem, koja je karakteristična za minule vjekove uopće, sretamo i u samoj ponutrici kuće. Tu dekor u rezbarskoj tehnici različitih varijacija prekriva isključivo drvene plohe musandare ili okolice te vrata dolafa, pa čak i pojedine čisto konstruktivne elemente, na pr. stupove na divhani, ka-eriji i one, koji uokviruju prolaz u sobu kroz drvenu okolicu, koji u svom gornjem dijelu imaju profilaciju kapitela s lijepo izvedenim lukovima u drvetu. Najčešći motivi u toj unutrašnjoj dekoraciji jesu rozete, kojih je karakter uslovljavalo dlijeto za dubljenje, ali se tu i tamo sretaju i nešto drugačiji ornamenti.

Sve građevne i dekorativne osobine, koje sam iznio, uglavnom su zajedničko obilježje i muslimanskih i pravoslavnih kuća. Kod tih drugih karakteristične su samo dvije pojave, po kojim se razlikuju od muslimanske kuće. Umjesto divhane, zatvorene s tri strane stjenama, te kamerije, koja, doduše, nije bitni elemenat ni svih muslimanskih kuća, u pravoslavnim kućama gotovo redovito sre-

i tipovi rezbarenih ornamenata na badžama fočanskih kuća.

tamo drveni natkriveni balkon, verandu, neku vrstu galerije, na koju izlazi i stubište iz prizemlja i koja se slobodno ističe prema vani iz same mase kuće, ali je ipak prekriva jedan, zajednički krov. Druga osobina kuća pravoslavaca jest to, da uopće nemaju kupaonica odnosno hamamdžika, koje sretamo u muslimanskim kućama. Tako, na pr., kuća jakih fočanskih trgovaca Glođaja gore u vrhu Čerezluka, koja je sigurno najveća kuća u Foči uopće, i od koje ovdje tlocrte prikazujem, ima šest soba, dvije u prizemlju, a četiri na katu, i vrlo bogat dekor, koji prekriva drvene stropove, sva vrata te vrhove stupova čak u obliku profiliranih kapitela, nema ni u jednoj sobi ugrađene kupaonice. Inače, na toj kući sretamo čak i uzdignutu kameriju, koja je karakterna osobama isključivo muslimanskih kuća.

*

Foča je imala jedan zaseban primjer stambene arhitekture — kamenu kulu, kojoj u posljednje vrijeme, dok je zgrada bila nastanjena, bijahu vlasnici bezi Vejzalajbegovići. Stajala je u Donjoj čaršiji, upravo na prostoru između Pazarišta i Šehove džamije, a po pričanju starijih Fočaka bila je kvadratična oblika u horizontalnom presjeku te imala prizemlje i dva kata pod četverostrešnim šatorastim krovom i pokrovom od šimle. Uz tu kulu stajao je i zaseban konak ili odžak, zapravo veća stambena kuća fočanskog tipa, koja je također pripadala istoj porodici. I kula i taj konak napušteni su do koju godinu iza okupacije 1878., kad su njeni vlasnici ostavili Foču te otselili u Pljevlje, na ondašnji turski teritorij. Oba ta objekta ostali su tom seobom prazni, pa je uskoro konak pretvoren u han, a prizemlje kamene kule u sjenaru toga hana. Kulu je kasnije otkupila mjesna Muslimanska kreditna banka (dioničko društvo), osnovana god. 1911., pa je porušila i od njenog materijala napravila svoju poslovnu zgradu.

Neki stariji ljudi u Foči kazuju, da je ta kula bila najstarija zgrada u Foči, koja, dapače, potječe još iz predturskog doba. Međutim, sam oblik objekta te arhitektura, koju su opisali ti isti ljudi, i brojne analogije u drugim mjestima jasno kazuju, da je taj objekt nastao u tursko doba. Bila je to kula zapravo jedne grane begova Čengića, koja je sjedila u Foči i davala alajbege, koji su sjedili baš u toj kuli i u konaku kraj nje. Krajem osamnaestog vijeka bio joj je vlasnik član te porodice Ahmed alajbeg, sin Ebu Bekirbegov (Bećirbegov). On je umro nešto prije 5. aprila god. 1800., a toga je dana vođen na fočanskom sudu postupak za razdiobu zaostavštine. U diobenoj ispravi, koju je tom prilikom izdao kadija,[112] navodi se brojna zaostavština, cio pokretni inventar kule i konaka, koji je sam po sebi vrlo zanimljiv, ali ga ja ovdje ne mogu donositi, budući da je dosta opširan i da više spada u etnografiju i folklor. Kao Ahmed-alajbegovi nasljednici pak u ispravi se navodi žena mu Zejneba, kćerka nekog Jusufbega, zatim malodobni sinovi Vejsbeg i Džaferbeg te punoljetna kći Melećhana. Taj prvi njegov sin Vejsbeg, koji je, kako vidimo, god. 1800. bio maloljetan, identičan je s kasnijim fočanskim alajbegom Vejzibegom Čengićem, kojeg je, kako sam ranije naveo, pogubio Smailaga Čengić god. 1831. kao pristašu Husejn-kapetana Gradaščevića. On je i rodonačelnik kasnijih Vejzalajbegovića, a po njemu se i naš objekt zvaše Vejzalajbegovom kulom.

*

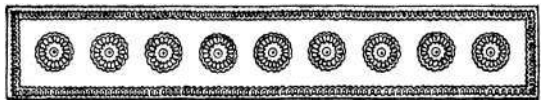
U okviru ovog razmatranja stambene arhitekture u Foči minulih vremena potrebno je ovdje nešto više reći i o dvjema vrstama obrtnika, koji su upravo gradili te kuće, a to su dunđeri i ćeremidžije.

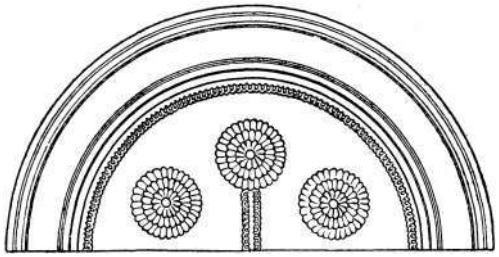
[112] Isprava u turskom arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, otkupljena od Selmanovića iz Pljevalja.

Dunđeri su bili graditelji opće prakse, koji su stvarali i projekt i izvodili sve ondašnje obrtničke radove na kući i nekim drugim objektima, počevši od zidanja temelja do rezbarenja ponutrice. U samoj Foči i okolini bio ih je uvijek velik broj i uspjeli su da tokom vremena stvore, doduše, samo jedan, ali značajan i standardan tip kuće, kojeg su se brojni pretstavnici do danas u gradu očuvali. Prvi poznati dunđeri u Foči, koji su sigurno gradili i u samoj varoši, bili su Memija iz Muminbegove mahale, koji se god. 1605. u spomenutom obračunu Meminbegova vakufa navodi kao zajmoprimac (700 akči) uz jamstvo brata mu Alije, te Musa, koji se god. 1617. navodi kao jamac jednom zajmoprimcu u jednom drugom obračunu vakufa Hadži Mehmeda Biokovalije, što sam ga vidio u rukama umirovljenog pravnika Saliha Muftića u Sarajevu. Već god. 1611. javlja se u prvom dokumentu, također kao zajmoprimac, i dunđer Ibrahim iz okoline Foče, upravo iz sela Trošnja (današnja zakmurska općina). O raširenosti toga obrta i velikom broju njegovih pretstavnika u gradu i okolini i u kasnije doba osobito govori i jedna bujruldija bosanskog vezira od 8. V. 1776., kojom se zahtjeva od fočanskog kadije Šehzade Mustafe, da pošalje sedamdeset dunđera iz Foče i fočanskog kadiluka u Goraže, gdje će se graditi novi veliki most preko Drine.[113] U posljednje vrijeme taj je obrt u gradu bio, čini se, u opadanju, a širio se sve više u okolnim selima, gdje je, dakako, i prije postojao, pa su tako ostala poznata neka sela, iz kojih su dunđeri gradili i u samoj Foči. Tako je po tome obrtu na glasu selo Jošanica, gdje kroz više koljena rade dunđeri pravoslavci Jagdići i Višnjići, te selo Izbišno, gdje su opet poznati dunđeri muslimani Kečе. U posljednje vrijeme bili su također poznati dunđeri iz sela Mrežica, zatim iz Blokova (Mandići, Milići) i iz Kočića (Vukovići). Posljednji pak fočanski dunđer staroga kova i narodni neimar većega glasa bio je Suljo Krek, koji je pred drugi svjetski rat otselio u Sarajevo.

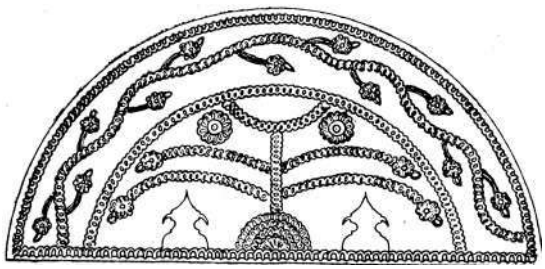
Ćeremidžije su majstori, koji prave i peku pokrovni materijal ćeremit, kojim se i danas kuće u Foči i okolini osobito ističu. Već sama množina objekata u gradu i okolini, koji su prekriveni tim materijalom, kazuje da je taj obrt bio dobro razvijen. Majdani, iz kojih se vadila glina, a i same radionice — ćeremidžinice — bile su na više mjesta u gradu i okolini: u Međuriječju (pri ušću Ćehotine u Drinu), na Tekiji, u Patkovini niže današnje željezničke stanice, gdje se i danas jedan lokalitet zove Ćeremidžinica, potom u

[113] Prijepis bujruldije u jednom rukopisu u biblioteci Osmana A. Sokolovića u Sarajevu.

Rezbareni ornamenti u drvetu na vratima čardaka u kući Muftića u Carevoj mahali. Rad majstora Zelenka iz okoline Foče.

Rezbareni ornamenat u drvetu iznad vrata čardaka u kući Avdagića u Ortakolu.

Oplazićima na Brodu, na Kamberovini te jedno vrijeme poslije okupacije (1878.) u Čohodar-mahali. Kao najstarije fočanske ćeremidžinice smatraju se ona na Kamberovini, gdje su otkopani ostaci prilikom gradnje pruge Ustiprača-Foča, i druga u Međuriječju. U toj posljednjoj radilo se sve do god. 1938., a posljednji majstor, koji je tu radio po starom načinu, bio je Fočak Alija Redžo.

Ćeremidžije u Foči također su izrađivali od gline i cijevi za vodovod, a i sam ćerpić, materijal, od kojeg su pravljene sve fočanske kuće. No, taj posljednji materijal radili su, čini se, i posebni majstori, ćerpidžije, jer je taj naziv i danas poznat u Foči.